लघु सिद्धांतकौमुदी

२८ पत्राणि

८४

व्याकरण

नं. ८४६
लघुसिद्धान्तकौमुदी

लघुसिद्धान्तकौमुदी

~~सारस्वत~~कौमुदी न. १५

८००

अङ्क ८४

श्रीगणेशायनमः॥ ॥नत्वासरस्वतींदेवींशुद्धांगुण्यांकरोम्यहं॥पाणिनीयप्रवेशायलघुसिद्धांतकौमुदीं
॥१॥अइउण्।ऋलृक्।एओङ्।ऐऔच्।हयवरट्।लण्।ञमङणनम्।झभञ्।घढधष्।जबगड अ २
दश्।खफछठथचटतव्।कपय्।शषसर्।हल्॥इतिसूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि॥हकारादिष्वकार उच्चा
रणार्थः॥लणमध्येत्वित्संज्ञकः॥हलंत्यं।उपदेशेंत्यंहलित्स्यात्।उपदेश आद्योच्चारणं।सूत्रेष्वदृष्टंप
दंसूत्रांतराद्नुवर्त्तनीयंसर्वत्र।अदर्शनंलोपः।प्रसक्तस्यादर्शनंलोपसंज्ञंस्यात्।तस्यलोपः।तस्येतो
लोपःस्यात्।णादयोऽणाद्यर्थाः।आदिरंत्येनसहेता।अंत्येनेत्तासहआदिर्मध्यगानांस्वस्यचसंज्ञा प
स्यात्।यथाऽणिति अइउवर्णानांसंज्ञा।एवमच्हल्अलइत्यादयः।ऊकालोज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः।उ
अ २ ऽऊ३वः।वोकालइवकालोयस्यसोऽच्क्रमात्ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञस्यात्।सप्रत्येकमुदा ह्रस्व
त्तादिभेदेनत्रिधा।उच्चैरुदात्तः।नीचैरनुदात्तः।समाहारःस्वरितः।सनवविधोपिप्रत्येकमनुनासिका १

ननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा। मुखनासिकावचनोनुनासिकः। मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणोवर्णोऽनु
नासिकःस्यात्॥ लदित्यं। अइउऋ एषांप्रत्येकमष्टादशभेदाः। लृवर्णस्य द्वादश। तस्य दीर्घाभावात्।
एचामपिद्वादश तेषांह्रस्वाभावात्। तुल्यास्यप्रयत्नंसवर्णं। ताल्वादिस्थानमाभ्यंतरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं
यस्ययेनतुल्यंतन्मिथः सवर्णंस्यात्। ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यंवाच्यं। अकुहविसर्जनीयानांकंठः।
इचुयशानांतालु। ऋटुरषाणांमूर्द्धा। लृतुलसानां दंताः। उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। ञमङणनानां
नासिकाच। एदैतोःकंठतालु।। ओदौतोःकंठोष्ठं। वकारस्यदंतोष्ठं। जिह्वामूलीयस्यजिह्वामूलं। ना
सिकानुस्वारस्य। यत्नोद्विधा। आभ्यंतरोवाह्यश्च। आद्यःपंचधाः स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात्॥ विवृत
तत्रस्पृष्टंप्रयतनंस्पर्शानां। ईषत्स्पृष्टमंतस्थानां। ईषद्विवृतमूष्मणां। विवृतंस्वराणां। ह्रस्वस्यावर्
स्य णस्यप्रयोगेसंवृतं॥ प्रक्रियादशायांतु विवृतमेव। वाह्यस्त्वेकादशधा। विवारःसंवारः श्वासोनादोघो

दि

अघोषो
२

षो ऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति। खरो विवाराः श्वासा अघोषाश्च। हशः संवारा ना-
दा घोषाश्च। वर्गाणां प्रथमतृतीयपंचमा यणश्चाल्पप्राणाः। वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्रा-
णाः। ᳵक ᳵख इति कखाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः। ᳵप ᳵफ इति पफाभ्यां प्रागर्द्धविस-
र्गसदृशो उपध्मानीयः। अं अः इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। अवि-
धीयमानोऽण् उदित्सवर्णसंज्ञं स्यात्। कु चु टु तु पु एते उदितः। तदेवम इत्यष्टादशानां संज्ञा। त-
थेकारोकारौ। ऋकारस्त्रिंशतः। एवं लृकारोपि। एचो द्वादशानां। अनुनासिकाननुनासिकभेदे-
न यवला द्विधा॥ तेनाननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोः संज्ञा। परः संनिकर्षः संहिता। वर्णानामतिशयित-
स्संनिधिस्संहितासंज्ञा स्यात्। हलोनंतराः संयोगः। अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः। सुप्ति-
ङंतं पदं। सुबंतं तिङंतं च पदसंज्ञं स्यात्। इति संज्ञाप्रकरणं। इकोयणचि। इकः स्थाने यण् स्यादचि सं- हेस्व
२

हितायां विषये॥ सुधी उपास्य इति स्थिते। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। सप्तमी निर्देशेन विधीयमानं कार्यं व
र्णांतरेणाव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यं। स्थानेंतरतमः। प्रसंगे सति सदृशतम आदेशः स्यात्। अनचि च। अ
चः परस्य यरो द्वे वास्तो न त्वचि॥ संयोगांतस्य लोपः। संयोगांतं यत्पदं तस्य लोपः स्यात्। अलोंत्यस्य॥
षष्ठीनिर्दिष्टांत्यस्यादेशः इति प्राप्ते॥ यणः प्रतिषेधो वाच्यः। सुध्युपास्यः। मध्वरिः। धात्रंशः। लाकृतिः।
एचोयवायावः। एचः अय् अव् आय् आव् एते स्युरचि। यथासंख्यमनुदेशः समानां। समसंबंधी विधिर्यथा सं
ख्यं स्यात्। हरये। विष्णवे। नायकः। पावकः। वांतो यि प्रत्यये। यादौ प्रत्यये परे ओदौतोरवावौ स्तः। गव्यं। नव्यं।
अध्वपरिमाणे गव्यूतिः। अदेङ् गुणः। अदेङ् गुणसंज्ञः। तपरस्तत्कालस्य। तपरस्तात्परो वा उच्चार्यमाणः
समकालस्यैव संज्ञा स्यात्। आद्गुणः। अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः। उपेंद्रः। रमेशः। गंगोघः।
गंगोदकं। उपदेशेजनुनासिक इत्। उपदेशेनुनासिको जित्संज्ञः। प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः। लण्

सत्रस्यावर्णो नसहोच्चार्य्यमाणो रेफो रलयोस्संज्ञा। उर एन्नपरः। अइ ति त्रिंशतसंज्ञेस्मकंत स्यानेयो ऽ एरस
द रपरस्स न्नेषुप्रवर्त्तते। ऋल्लर्द्धिः। तवल्कारः। लोपश्शाकल्यस्य। अवर्णपूर्वयोः पदांतयोर्यवयोर्वा लोपो
3 शिपरे॥ पूर्वत्रासिद्धं। सपादसप्ताध्यायी प्रतित्रिपाद्यसिद्धा त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं हर
इह॥ हरयिह। विष्णाइह॥ विष्णविह। वृद्धिरादैच्। आदैच् वृद्धिसंज्ञः। वृद्धिरेचि। आदेचि वृद्धिरेका
देशः। गुणापवादः। कृष्णैकत्वं। गंगौघः। देवैश्वर्यं। कृष्णौत्कंठ्यं। उपसर्गाः क्रियायोगे॥ प्रादयः क्रिया
योगे उपसर्गसंज्ञास्युः। प्र। परा॥ अप। सं। अनु। अव। निर्। निस्। दुर्। दुस्॥ वि। आङ्॥ नि। अधि। अ
पि। अति। सु। उत्। अभि। प्रति। परि। उप। एते प्रादयः। भूवादयो धातवः। क्रियावाचिनो भ्वादयो धातु
संज्ञास्युः। उपसर्गादृति धातौ। अवर्णांतादुपसर्गादृकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः। प्रार्छति। एङि
पररूपं। आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः। प्रेजते। उपोषति। अचोंत्यादि टि। अचां मध्ये योंत्यः हरेच 3

सत्र्यादिर्मस्य तद्दिसंज्ञस्यात्। शकंध्वादिषु पररूपं वाच्यं। तच्च टेः। शकंधुः। मनीषा। आकृतिगणोयं। मार्त्त
डः। अकः सवर्णे दीर्घः। एकादेशः। दैत्यारिः। श्रीशः। विष्णूदयः। होतॄकारः॥ एङः पदांतादति॥ पदांतादेङोति
पूर्वरूपमेकादेशः। हरेव। विष्णोव। अनेकाल्शित्सर्वस्य। इति प्राप्ते॥ ङिच्च॥ ङिदनेकाल् अंत्यस्यैव स्यात्॥ अ
वङ् स्फोटायनस्य॥ पदांते एङंतस्य गोरवङ् वाचि। गवाग्रं। इंद्रे च। गोरवङ् स्यादिंद्रे॥ गवेंद्रः॥ दूराद्धूते च॥ दूरा
त त्संबोधने यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा। प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यं॥ एते चि प्रकृत्या स्युः॥ गच्छ कृष्ण ३ अत्र गौ
श्चरति॥ गच्छ कृष्णात्र गौश्चरति। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं। ईदूदेदंतं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू
इमौ। गंगे अमू। चादयोऽसत्वे। अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः। प्रादयः। एतेपि तथा॥ निपात एकाजना
ङ्। एकोऽज् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्यः॥ इ इंद्रः॥ उ उमेशः। वाक्यस्मरणयोरङित्॥ आ एवं नु मन्यसे॥
आ एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्। ईषदुष्णं॥ ओष्णं॥ इति स्वरसंधिः। स्तोः श्चुना श्चुः। सकारतवर्गयोः

शकारश्चवर्गाभ्यांयोगे शकारश्चवर्गौ स्तोः। हरिश्शेते॥ रामश्चिनोति। सच्चित्। शार्ङ्गिञ्जय। शात्। शासरस्यो
५ क्तेनविश्नः। प्रश्नः। ष्टुनाष्टुः। स्तोःष्टुनायोगेष्टुः। रामष्षष्ठः। रामष्टीकते॥ पेष्टा। तट्टीका। चक्रिण्ढौकसे।
न पदान्ताट्टोरनाम्। पदान्ताट्टवर्गात्परस्य स्तोः ष्टुर्न। षट्संतः। षट्ते। अनाम्नवतिनगरीणामितिवाच्यं॥
षण्णां। षण्णवतिः। षण्णगर्यः। तोःषि। नष्टुत्वं। सन्षष्ठः। झलांजशोंते। पदान्ते झलांजशः स्युः। वागीशः
के परोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा॥ परः पदान्तस्याऽनुनासिके परेऽनुनासिको वा॥ एतन्मुरारिः। एतद्मुरारिः॥
प्रत्यये भाषायां नित्यं। तन्मात्रं॥ चिन्मयं। तोर्लि॥ परसवर्णः। तल्लयः। उदःस्थास्तंभोः पूर्वस्य॥
उदः परयोः स्थास्तंभोः पूर्वसवर्णः। तस्मादित्युत्तरस्य॥ पंचमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणा
व्यवहितस्य परस्य बोध्यं। आदेः परस्य। परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यं॥ इति सस्य थः। झरो झरि स
वर्णे। हलः परस्य झरो लोपो वा सवर्णे झरि। खरि च। झलां चरः स्युः। इको दोदस्थलः। उत्थानं॥ उत्तं हस्व

भतं॥ ङयो होन्यतरस्यां॥ ञमः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्ण[?] स्य घोषस्य महाप्राणः स्य हस्य तादृशो वर्गच
तुर्थः॥ वाग्घरिः॥ वाग्हरि। शश्छोटि। पदांता[?]यः परस्य शस्य टि छो वा। तच्छिवः। तच्शिवः॥ छत्वममी
तिवाच्यं। तच्छ्लोकेन। मोनुस्वारः। मांतस्य पदस्यानुस्वारो हलि॥ हरिं वंदे॥ नश्चापदांतस्य झलि। नस्य
मस्य चापदांतस्य झलनुस्वारः। यशांसि आक्रंस्यते॥ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः॥ वा पदांतस्य। त्व
ङ्करोषि। त्वं करोषि॥ ङः सि धुट्। ङात्परस्य सस्य धुड्वा॥ आद्यंतौ [?]कितौ। टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादा 24
द्यंतावयवौ स्तः। षट्त्सतः। षट् सतः। नश्च। नांतात्परस्य धुड्वा॥ सन्त्सः। सन्सः॥ शि [?]तुक्। नस्य
सञ्छंभुः। पदांतस्य शे तुग्वा॥ सञ्‌शंभुः सञ्च्छंभुः। सञ्च्शंभुः॥ छे च॥ ह्रस्वस्य छे तुक्। अच्छ॥ दीर्घात्॥ तुक् छे [?]क्ते च स्य
छाति॥ पदांताद्वा॥ दीर्घात्पदांताच्छे तुग्वा। लक्ष्मीच्छाया। लक्ष्मी छाया॥ इति हल्संधिः॥ ससजुषो रुः॥ पदां
तस्य सस्य सजुषश्च रुः। खरवसानयोर्विसर्जनीयः॥ पदांतस्य रस्य॥ विसर्जनीयस्य सः। खरि॥ विष्णुस्त्रा

परांतेशिमोयच्युतः

ता॥वाशरि॥विसर्गस्य विसर्गः॥हरिःशेते॥हरिश्शेते॥कुप्वोः ᳲकᳲपौ च॥कवर्गे पवर्गे च विसर्गस्य ᳲकᳲपौ स्तः नात्विसर्गः॥कᳲकरोति॥कःकरोति॥कᳲखनति॥कःखनति॥कᳲपचति॥कःपचति॥कᳲफलयति॥कःफलयति॥कस्कादिषु च॥एष्विणउत्तरस्य विसर्गस्य षः॥अस्यत्रतुसः॥कस्कः॥कौतस्कुतः॥सर्पिष्कुण्डिका॥धनुष्कपालमित्यादि॥अतो रोरप्लुतादप्लुते॥अप्लुतोदतः परस्य रोरुः स्यादप्लुते ऽति॥शिवोर्च्यः॥हशि च॥तथा॥शिवोवंद्यः॥भोभगो अघो अपूर्वस्य योशि॥एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशो ऽशि॥देवाइह॥देवाविह॥भोस्भगोस्अघोस्इति सांतानिपाताः॥तेषां रुत्वेयत्वे च कृते॥व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य॥ ओतो गार्ग्यस्य॥पदांतस्यालघुप्रयत्नस्य यस्य नित्यं लोपः॥हलि सर्वेषां॥भोभगो अघो य पूर्वस्य लोपः स्याद्धलि॥भोदेवाः भगोलमस्ते॥अघोयाहि॥रोऽसुपि॥अह्नो रेफादेशो न तु सुपि॥अहरहः॥अहर्गणः॥रोरि॥लोपः॥ढ्रुलोपे पूर्वस्य दीर्घोणः॥ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याणो दीर्घोणः॥पुनारमते॥मनसरथइत्यत्ररुत्वे कृ

यस्य

हरेरव॰ ५

ते॥ ह्रशि चेत्सुत्ते रो रीति लोपे च प्राप्ते॥ विप्रतिषेधे परं कार्य्यं। तुल्यबलविरोधे परं कार्य्यं स्यात्॥ इति लो
पे प्राप्ते॥ एर्वत्रासिद्धमिति रोरीसस्यासिद्धत्वादुत्वमेव॥ मनोरथः॥ एतत्तदोः सुलोपो कोरनञ्समा
से हलि॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपो हलि॥ नञ्समासेन॥ एष विष्णुः। स शंभुः। अकोः
किं॥ एषकोरुद्रः॥ अनञ्समासे किं॥ असः शिवः। हलि किं। एषोत्र॥॥ इति विसर्गसंधिः॥ ॥ उं अर्थव
द्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकं॥ धातुं प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वार्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकसंज्ञं स्या
त्॥ कृत्तद्धितसमासाश्च॥ कृत्तद्धितान्तौ समासाश्च तथा स्युः। स्वौजसमौट् छष्टाभ्यां भिस् ङे भ्यां भ्य
सु. सिभ्यांभ्यसु. सोसाम ओस्सुश॥ सुऔजस प्रथमा॥ अम् औट् शस् द्वितीया। यभ्यां भिस्तृतीया॥
ङे. भ्यांभ्यस्चतुर्थी॥ ङ. सिभ्यांभ्यस्पंचमी॥ ङ. स् ओस् आम् षष्ठी। ङि ओस् सुप् सप्तमी। ङ्याप्प्रा
तिपदिकात्। ङ्यं तादां बंता प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः॥ सुपः। त्री त्रि। ति वच द्द्येकश ना ...

अथ वर्णादिचिह्न २ यः शिष्यते सः लुप्यमानार्थाभिधायी

शे९९क२

६ एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानिस्युः। द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने। द्वित्वैकत्वयोरेते स्तः। विरामोऽवसानं।
वर्णानां। रुत्वविसर्गौ॥ रामः। सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ॥ एकविभक्तौ यानि सरूपाण्येव दृष्टानि तेषामेक
एव शिष्यते॥ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः॥ अकः प्रथमाद्वितीययोरचि पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशः। इति प्राप्ते।
नादिचि॥ पूर्वसवर्णदीर्घः॥ वृद्धिः॥ रामौ॥ बहुषु बहुवचनं। चुटू॥ प्रत्ययाद्योरितौ स्तः। विभक्तिश्च॥ सुप्
इति ङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः॥ न विभक्तौ तुस्माः। विभक्तिस्थास्तु समाने तः॥ इति सस्य नेत्वं। रामाः। एकवचनं
संबुद्धिः। संबोधने प्रथमायाः। यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गं। यः प्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरू
पं तस्मिन्नङ्गं स्यात्। एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः। एङन्ताद्ध्रस्वान्ताच्चाङ्गात् हल्लुप्यते संबुद्धेश्चेत्। हे राम हे रामौ हे रा
माः। अमि पूर्वः। अकोम्यचि पूर्वमेकादेशः। रामम्। रामौ। लशक्वतद्धिते। तद्धितवर्जप्रत्ययाद्या लशा
कवर्गा इतः स्युः तस्माच्छसो नः पुंसि। पूर्वसवर्णदीर्घात्परो यः शसः सस्तस्य नः पुंसि। अट्कुप्वाङ्नुम्व हेरव ६

र्ण

१ सि० पृ० प्र

वाऽये पि ऋर्ह् क्वर्गपवर्गआङ् नुम् एतैर्व्यस्तैर्यथासंभवं मिलितैश्च व्यवधानेपि रषाभ्यां परस्य नस्य णः स

न मानपदे॥ इति णत्वे॥ पदांतस्य। नस्य णो न। रामान्। टाङसिङसामिनात्स्याः। अदंताट्टादीनामिनादयः स्युः॥

एत्वं। रामेण॥ सुपि च। यञादौ सुपि अतोंगस्य दीर्घः॥ रामाभ्यां॥ अतो भिस ऐस्। अनेकाल्शित्सर्व

स्य। रामैः। ङेर्यः। अतोङ्गात्। स्थानिवदादेशोनल्विधौ॥ इति स्थानिवत्वात्सुपि चेति दीर्घः। रामाय॥

रामाभ्यां। बहुवचने झल्येत्। झलादौ बहुवचने सुप्यतोंगस्यैकारः। रामेभ्यः। वावसाने। झलां चरः। रा

मात्। रामाद्। रामाभ्यां। रामेभ्यः। रामस्य॥ ओसि च। अतोङ्गस्यैकारः। रामयोः। ह्रस्वनद्यापो नुट्॥ आ

मो नुट्॥ नामि। अजंतस्य दीर्घः। रामाणां। रामे। रामयोः आदेशप्रत्यययोः॥ इण्कुभ्यां परस्यापदां

तस्यादेशप्रत्ययावयवस्य च यस्तस्य मूर्द्धन्यादेशः। ईषद्विवृतस्य तादृश एव षः। रामेषु। एवं कृष्णाद

योदंताः। सर्वादीनि सर्वनामानि॥ सर्व। विश्व। उभ। उभय। डतर। डतम। अस्य। अन्यतर। इतर।

त्वत्। त्व। नेम। सम। सिम। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। स्वमज्ञातिधनाख्याया
7 म्॥ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। त्यत्। तद्। यद्। एतद्। इदम्। अदस्। एक। द्वि। युष्मद्। अस्मद्। भव
तु। किम्। जसः शी। अदन्तात्सर्वनाम्नः। सर्वे। सर्वनाम्नः स्मै॥ अतः सर्वनाम्नो ङेः स्मै। सर्वस्मै। ङसिङ्योः
स्मात्स्मिनौ॥ अतः सर्वनाम्नः॥ सर्वस्मात्। आमि सर्वनाम्नः सुट्। अवर्णान्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहि
तस्यामः सुट्। एत्वषत्वे॥ सर्वेषां। सर्वस्मिन्। शेषं रामवत्। एवं विश्वादयोप्यदन्ताः। उभौ। उभाभ्यां ३।
उभयोः। पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्। एषां व्यवस्थायामसंज्ञायां स
र्वनामसंज्ञा गणसूत्रात्सर्वत्र या प्राप्ता सा जसि वा॥ पूर्वे। पूर्वाः। स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्। ज्ञातिध
न्य नावाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा। स्वे। स्वाः। आत्मीयाः। आत्मान इति वा। ज्ञातिधनवाचि
नस्तु स्वा ज्ञातयोऽर्था वा। अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यानयोः। बाह्ये परिधानीये चार्थे न्तरशब्दस्य प्राप्ता सं हेरव ७

त्ता जस्सि वा॥ अंतरे अंतरा वा गृहाः॥ बाह्या इत्यर्थः। अंतरे अंतरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः। पूर्वादिभ्यो
नवभ्यो वा। एभ्यो ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परादीनां॥ शेषं
सर्ववत्॥ प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च॥ ऐते जस्युक्तसंज्ञा वा स्युः। प्रथमे। प्रथमाः। शेषं
रामवत्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। द्वितीयस्य ङित्सु वा॥ द्वितीयस्मै॥ द्वितीयाये सा द्रि। एवं तृतीयः।
जराया जरसन्यतरस्यां॥ अजादौ विभक्तौ। पसंगाधिकारे तस्य च तदंतस्य च निर्दिश्यमानस्यादे
शा भवंति। एकदेशविकृतमनन्यवदिति। जरशब्दस्य जरस्॥ निर्जरसौ॥ निर्जरस इत्यादि। पक्षे हला
दौ च रामवत्। विश्वपाः। दीर्घाज्जसि च। इचि च पूर्वसवर्णदीर्घो न। विश्वपौ॥ विश्वपाः। हे विश्व
पाः॥ विश्वपां। विश्वपौ। सुडनपुंसकस्य। स्वादिपंचवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य। स्वादिष्व स
र्वनामस्थाने॥ कप्प्रत्ययावधिषु स्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु पूर्वं पदं स्यात्। यचि भं। यादिष्वजा

निसर्वना

4 दिषु च कप्र(ष्)या वधिषु स्वादिष्व सर्वनामस्थानेषु पूर्वं भं॥ आकडारादेका संज्ञा॥ इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्य
तः प्रागेव स्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या परानवकाशा च॥ आतो धातोः। आकारान्तो यो धातुस्तदन्तस्य भस्यांगस्य लो
पः। विश्वपः। विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि। एवं शंखध्मादयः॥ धातोः किं। हाहान्। हरिः। हरी॥ जसि च॥
ह्रस्वस्य गुणः। हरयः। ह्रस्वस्य गुणः॥ संबुद्धौ। हे हरे। हरिं। हरी। हरीन्॥ शेषो घ्यसखि। ह्रस्वौ याविदुतौ तदं
तं सखिवर्जं घिसंज्ञं॥ आङो नाऽस्त्रियाम्॥ घेः परस्य॥ आङिति टासंज्ञा। हरिणा। हरिभ्यां ३। हरिभिः। घेर्ङि
ति। सुपि गुणः। हरये। हरिभ्यः। गुणे कृते॥ ङसिङसोश्च। एङो ङसिङसोरति पूर्वमेकादेशः॥ हरेः २।
हर्योः २ हरीणां। अच्च घेः॥ इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत् घेरत्। हरौ। हरिषु॥ एवं कव्यादयः। अनडुहः सौ। स
ख्यु रंगस्यानङादेशोऽसंबुद्धौ सौ॥ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा॥ सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ॥ नान्तस्योपधाया
दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ अपृक्त एकाल्प्रत्ययः। हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्॥ हलन्तात् हरव
८

रंहो धौयौ ऽव्यापौल दंताच्च परं सुतिसो सेतदर्थं कं ह ल्लुप्यते ॥ संबुद्धेश्चेत् । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं ॥ प्रत्यये
लुप्तेपि तदाश्रितं कार्यं स्यात् ॥ नलोपः प्रातिपदिकांतस्य ॥ प्रातिपदिकसंज्ञकं पदं यत् दंतं तस्य नस्य लोपः ।
सखा । सख्युरसंबुद्धौ । सख्युरंगात् परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्थानं णित् । अचो ञ्णिति । वृद्धिः सखायौ । स
खायः । हे सखे ॥ सखायं । सखायौ । सखीन् । सख्या । सख्ये । ख्यत्यात्परस्य । खितिशब्दाभ्यां खीतिशब्दाभ्यां
कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उः । सख्युः २ । औत् । इतः ङेरौत् । सख्यौ । शेषं हरिवत् । पतिस्स
मास एव । घिसंज्ञः ॥ पत्या । पत्ये । पत्युः २ । पत्यौ २ ॥ शेषं हरिवत् । समासे तु भूपतये । बहुगणवतुडतिसं
ख्या । उति च ॥ डत्यंता संख्यावत् संज्ञा स्यात् ॥ षड्भ्यो लुक् । जश्शसोः । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः । लुक्श्लु
लुप्शब्दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥ जसि च त्रिगुणो प्राप्ते ॥ न लुमतांगस्य । लुमता शब्देन
लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्यं न । कति २ । कतिभिः । कतिभ्यः २ । कतीनां । कतिषु । त्रयः त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः २ ॥

१ त्रेस्त्रयः॥ त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यात्। आमि। त्रयाणां॥ त्रिषु। सद्वादीनामः॥ एषामकारो विभक्तौ॥ द्विपर्यन्तानामे
वेष्टिः॥ द्वौ २ द्वाभ्यां ३ द्वयोः २ पपीः। पपौ। २ पप्यः। हे पपीः। पपं। पपीन्। पप्या। पपीभ्यां ३ पपीभिः। पप्ये। पपी
भ्यः। २ पप्यः ३ पप्योः २ पप्यां। पप्यां। पपीषु। एवं वातप्रम्यादयः॥ प्रधीः॥ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ श्नु
प्रत्ययान्तस्यैव धातोरिवर्णोवर्णान्तधातो ... रूपस्य चांगस्येयङुवङौ स्तोऽजादौ प्रत्यये परे॥ इति प्राप्ते। एरनेकाचो
२ संयोगपूर्वस्य। धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य इवर्णस्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यणजादौ प्रत्यये। प्रध्यौ। प्रध्यः। प्रध्यं। प्रध्यः शेषं पपीवत्। एवं ग्रामणीः॥ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः। ग्रामण्यां॥
गतिश्च। प्रादयः क्रियायोगे गतिसंज्ञास्युः। गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते। शुद्धधियौ। नन्वेवं सु
धियोः। यणि चिसुधि॥ सुधियौ। सुधियः। सुखमिच्छतीति सुखीः॥ सुख्युः॥ सुतमिच्छतीति सुतीः॥ सुत्युः
॥ शेषं प्रधीवत्। शंभुर्हरिवत्॥ एवं भान्वादयः॥ तृज्वत्क्रोष्टुः॥ असंबुद्धौ सर्वनामस्थाने। क्रोष्टुंसस्य २ हेरव ६

नतच् क्षत

क्रोष्टुप्रयोगे त्व्यङ्सर्थः। स्तोङि॰ सर्वनामस्थानयोः॥ गुणादिति प्राप्ते॥ ऋदुशनस्पुऽदुदंसेनेहसांच। सदं गताना
मुशनसादीनां चानङ् स्यादसंबुद्धौ सौ। अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तॄणाम्॥ अबादी
नामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ क्रोष्टा। क्रोष्टारौ। क्रोष्टारः। क्रोष्टारं। क्रोष्टून्। विभाषा तृ
तीयादिष्वचि॥ अजादिषु तृतीयादिषु क्रोष्टुर्वा तृज्वत्। क्रोष्ट्रा। क्रोष्ट्रे। ऋत उत्। ऋतो ङसि॰ ङसोरति उ
देकादेशो रपरः॥ रात्सस्य॥ रेफात्संयोगान्तस्य सस्यैव लोपो नान्यस्य। रस्य विसर्गः। क्रोष्टुः क्रोष्ट्रोः। नानु
मत्त्वि तृज्वद्भावेभ्यो नुट्। पूर्वविप्रतिषेधेन॥ क्रोष्टूनां। क्रोष्टरि। पक्षे हलादौ शंभुवत्॥ हूहूः। हूहू। वि
सादिखलपूः। ओः सुपि॥ धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति॥ यउवर्णास्तदन्तो यो धातुस्तदन्तस्याने
काचोंगस्य यण् स्यादचि सुपि। खलप्वौ। एवं सुल्वादयः। स्वभूः। स्वभुवौ। वर्षाभूः। वर्षाभ्वौ। अ
सयप एरस्यादचि सुपि। वर्षाभ्वौ धाता। हे धातः। धातारौ। सवर्णात्स्यत्वं वाच्यं। धातॄणां। एवं नप्त्रादयः

ण

10 नघ्राद्यिहएां ऋुसलिपक्से नियमार्थ्यी। तेने इन। पिता॥ पिता पितरौ पितरः॥ पितरं॥ विशेषंधातृवत्॥ एवं जा
मात्रादयः। ना। नरौ। नरः। न्रच। अस्यनामि वा दीर्घः। न्रृणां। न्रृणां। गोतो णित्। ओकाराद्विहितं सर्वनामस्था
नं णिद्वत्॥ गौः। गावौ। २ गावः। ओतो म् शसोः। ओतो म् शसोरच्चाकार एकादेशः॥ गां। गावौ। गाः। गवा।
गवे। गोः। २ रायो हलि। विभक्तावाकारः। राः। रायौ २। राभ्यां ३। ग्लौः। ग्लावौ ग्लावः। ग्लौभ्यामित्यादि॥॥
इत्यौ तान्ताः पुल्लिंगाः॥॥ उं अथ स्वरान्तास्त्रीलिंगाः प्रदर्श्यन्ते॥ अजाद्यतष्टाप्। स्त्रियां। अजा। औङ आपः
शी॥ औङि सौकार विभक्तेः संज्ञा॥ अजे २। अजाः। २॥ संबुद्धौ च। आप एकारः। हे अजे॥ हे अजाः। अ
जां। अजाः॥ आङि चापः॥ आङि ओसि चाप एकारः॥ अजया। अजाभ्यां ३। अजाभिः। याडापः। ङितः॥
अजायै। अजाभ्यः। २॥ अजयोः २॥ अजानां। अजायां। अजासु। एवं दुर्गादयः। सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च॥
आबन्तात्सर्वनाम्नो ङितः स्याट् आपश्च ह्रस्वः। सर्वस्यै। सर्वस्याः। २ सर्वासां। सर्वस्यां। शेषमजावत्। ए हेरंब० 10

वं विश्वाह्य आवंताः। अंबार्थनद्यो ह्रस्वः। संबुद्धौ। हे अंब। हे अक्क। हे अल्ल। जरसो जरसइ सादि॥ पस्से जा
नत्। गोपा विश्वपावत्॥ मतीः॥ मसा॥ ङिति ह्रस्वश्च। इयङुवङ् स्थानौ स्त्रीशब्दभिन्नौ नित्यस्त्री॥ लिंगावीदूतौ ह्र
स्वौ च इदुतौ यणौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ ङिति। आण्नद्याः। नद्यंतात्परे पांङितामाट्। आटश्च। आटो चि वृद्धि रेका
देशः॥ मसै मलये। मसाः॥२॥ मतेः २ इदुद्भ्यां म॥ नदीसंज्ञकाभ्या मिदु[illegible]ङे राम्। मसां। मतौ। शेषं हरिव ध्रां
त्। एवं बुध्यादयः॥ त्रिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृ। स्त्रीलिंगयो रेतयोर्नौ स्तो विभक्तौ। अचि र ऋतः॥ ति रे
सृचतसृ स्यो र्ईलोरादेशो चि। तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः॥२ न तिसृचतसृ। एतयोर्नामि न दीर्घः॥ तिसृणां।
तिसृषु। द्वे २ द्वाभ्यां २ द्वयोः॥२॥ षिद्गौरादिभ्यश्च॥ स्त्रियां ङीप्॥ यस्येति च॥ भस्येवर्णावर्णयो र्लोपः ईका
रेत द्वितेन। गौरी। गौर्यौ। गौर्यः। यू स्त्र्याख्यौ नदी॥ ईदूदंतौ नित्यस्त्रीलिंगौ नदीसंज्ञौ स्तः। हे गौरि। गौरीं। गौरीः
गौर्या। गौरीभ्यां ३। गौरीभिः। गौर्यै। गौर्याः २। गौर्योः। गौरीणां। गौर्यां। गौरीषु। एवं नद्यादयः। स्त्री। हे स्त्रि॥

स्त्रियौ।

॥ स्त्रियाः। इयङ् जा हो ऽजस्यये। स्त्रियः। वाम्शसोः। स्त्रियाइ यङ्। स्त्रियं। स्त्रीं। स्त्रियः। स्त्रीः। स्त्रिया। स्त्रियै। स्त्रियाः २
स्त्रीणां। स्त्रीषु॥ श्रीः। श्रियौ। २ श्रियः। नेयङुवङ्स्थानावस्त्री॥ इयङुवङोः स्थितिर्ययोस्तावीदूतौ नदी
संज्ञौ न स्तो न तु स्त्री॥ हे श्रीः। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। २। श्रियः २। वामि। इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ नो स्त्र्याख्यौ ऽम्‌॥ श्रा
मिवा नदीसंज्ञौ स्तो न तु स्त्री। श्रीणां श्रियां। श्रियि। श्रियां धेनुर्मतिवत्॥ स्त्रियां च। स्त्रीवाचीक्रोष्टुस्तृजं
तवद्रूपं लभते। ऋन्नेभ्यो ङीप्॥ स्त्रियां। क्रोष्ट्री॥ गौरीवत्। स्वयंभूः पुंवत्॥ न षट्स्वस्रादिभ्यः। ङीप्॥
ते स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननांदा दुहिता तथा॥ याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः॥ १॥ स्वसा। स्वसारौ।
मातापितृवत्॥ शसि मातॄः। द्यौर्गौवत्। राः पुंवत्। नौर्ग्लौवत्॥ इत्यजंताः स्त्रीलिंगाः॥ ॥ अतोऽम्॥ स्व
तोंगात्क्लीवात्सुमोरम्॥ ज्ञानं हे ज्ञान नपुंसकाच्च॥ औङः शी॥ यस्येति चेत्यलोपे प्राप्ते। औङः श्यां प्रतिषे
धः॥ ज्ञाने॥ जश्शसोः शिः॥ क्लीबाला शि सर्वनामस्थानं। नपुंसकस्य झलचः॥ झलंतस्याजंतस्य च क्ली हेरंबः ११

वस्यनुम्सर्वनामस्थाने॥ मिदचोंत्यात्परः॥ अचांमध्येयोंत्यस्तस्मात्परस्तस्यैवांतावयवोमित्स्यात्॥
ज्ञानानि। पुनस्तद्वत्। शेषंपुंवत्॥ एवंधनादयः॥ ह्रस्वोनपुंसकेप्रातिपदिकस्य। अजंतस्यैव॥ श्रीपं
ज्ञानवत्। स्वमोर्नपुंसकात्। लुक्। वारि। इकोचिविभक्तौ॥ इगंतस्यक्लीबस्यनुम्वा। वारिणी। वारीणि।
नलुमतेस्यास्मिन्नित्यास्सि। गुणः। हेवा। रे। हेवारि॥ घेर्ङितिग्रीतिगुणेप्राप्ते॥ वृद्ध्यौत्त्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो
नुम्पूर्वविप्रतिषेधेन॥ वारिणा। वारिणे। २। वारिणोः २। वारीणां। वारिणि। हलादौहरिवत्। अस्थि
दधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः। टा दावचि॥ अल्लोपोनः। अंगावयवोऽसर्वनामस्थानयजादिस्वा
दिपरोयोऽन्तस्याकारस्यलोपः। दध्ना। दध्ने। दध्नः। २ दध्नोः २ विभाषाङिश्योः। अंगावयवोयजादिप्रत्य स्वादि
यपरोयोऽन्तस्याकारस्यलोपोवाङिश्योः। दध्नि। दधनि। शेषंवारिवत्। एवमस्थिसक्थ्यक्षि। सुधि। सु
धिनी। सुधीनि। हेसुधे। सुधिनि। हेसुधा सुधिना। मधु। मधुनी॥ मधूनि। हेमधु। हेमधो। एवमंबादयः। सुलु।

सुलुनी। सुलूनि। सुलुना। धात। धालूणी धालूनि। हे धातः। हे धाल। हे धालूणी एवं ज्ञात्रादयः। एचइग्घस्वादे
प्रघु शे।। प्रघुनी। प्रघ्नूनी। प्रघूनि। प्रघुना। प्ररिप्ररिणी। प्ररीणि। प्ररिणा। एकादेशविकृतमनन्यवत्। प्रराभ्यां। प्र
१८ रीणां सुनु। सुनु। सुनुनी। सुनूनि। सु नुने सादि।। इत्येतानपुंसकलिंगाः। हो ढः झलिपदांते च। लिट्। लिड्।
। लिहौ २ लिहः। लिहं। लिड्भ्याम्। लिट्सु। दादेर्धातोर्घः। झलिपदांते चोपदेशे दादेर्धातो हस्य घः। एका
चोबशोभष् झषंतस्य स्ध्वोः धात्ववयवस्यैकाचो झषंतस्य बशो भष् से ध्वे पदांते च।। धुक्। धुग्। दुहौ धु
ग्भ्यां। धुक्षु। वा द्रुहमुह ष्णुह ष्णिहां। एषां हस्य वा घः स्यात् झलि पदांते च। ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड्। द्रुहौ। ध्रु
ट्सु। ध्रुट्त्सु ड्भ्यां धुग्भ्यां।। ध्रुक्षु ध्रुट्सु। एवं मुह्।। धात्वादेः षः सः स्नुक्। स्नुग्। स्नुट्। स्नुड्। एवं स्निक्।। यणः स्थानेप्र
ज्य युज्यमानोयोइक् ससंप्रसारणं स्यात्। इग्यणः संप्रसारणं। वाह ऊठ्। भस्य वाहः संप्रसारणमूठ्। संप्रसा
रणाच्च।। संप्रसारणाद् चिपूर्वमेकादेशः। एत्येधत्यूठ्सु। अवर्णादेजाद्योरेत्येधत्योरूठि च परे वृद्धि हेस्व
१२

एकादेशः॥ विश्वो ह इत्यादि॥ चतुरनडुहोरामुदात्तः॥ सर्वनामस्थाने। साधनडुहः। नुम्। अनड्वान्। अम्संबुद्धौ॥
चतुरनडुहोः। हे अनड्वन्॥ अनड्वाहौ॥ अनडुहः। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः। सांतवस्वंतस्य स्रंसादेश्च दः
पदांते। अनडुद्भ्यां॥ सहेः साडस्सः। साड्रूपस्य सहेः सस्य मूर्द्धन्यादेशः॥ तुराषाड्। तुरासाहौ। तुराषाड्भ्यां।
दिव औत्। दिवितिप्रातिपदिकस्यौ सौ। सुद्यौः। सुदिवौ। दिव उत्। पदांते। सुद्युभ्यां। चत्वारः। चतुरः। चतु
र्भिः। चतुर्भ्यः। २ षट्चतुर्भ्यश्च॥ एभ्य आमो नुट्॥ रषाभ्यां नो णः समानपदे। चतुर्णां। रोः सुपि। रोरेव विस
र्गः सुपि। मो नो धातोः। पदांते प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यां॥ किमः कः। विभक्तौ। कः कौ॥ के।
चतुर्षु। सर्ववत्। इदमो मः। सौ। सदाद्यत्वापवादः। इदोय् पुंसि। इदमः सौ॥ अयं। त्यदाद्यत्वे। अतो गुणे॥ अप
रूप। दांतादतो गुणे पररूपमेकादेशः॥ दश्च॥ इदमो दस्य मः। विभक्तौ॥ इमौ। इमे। त्यदादेः संबोधनं नास्तीत्युत्सर्गः॥
अनाप्यकः॥ अककारकस्य इदम इदोऽनापि विभक्तौ॥ आबिति प्रत्याहारः। हलि लोपः। अककार इदम इद् कस्य

13 हलोप आपि हलादौ॥ नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरनभ्यासविकारे। आभ्यां ३। नेदमदसोरकोः। अककारयो
रिदमदसोर्भिस ऐस्। एभिः। अस्मै। एभ्यः॥२॥ अस्मात्। एषु। राजा। नङिसंबुद्ध्योः। नलोपः। हे राजन्॥
राजानौ २॥ राजानः। राजानं। अल्लोपोऽनः। राज्ञः। राजभ्यां ३। नसंयोगाद्वमंतात्। वमांतसंयोगादनोका
रस्य लोपो न। यज्वनः। यज्वभ्यां॥३ ब्रह्मणः। ब्रह्मणा॥ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ। एषां शावेवोपधाया
दीर्घः॥ सौ च॥ इन्हादीनामुपधाया दीर्घोऽसंबुद्धौ॥ वृत्रहा। हे वृत्रहन्। एकाजुत्तरपदे णः। एकाजुत्त
रपदं यस्य तस्मिन्समासे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकांतनुम्विभक्तिस्थस्य नस्य णः। वृत्रह
णौ॥ हो हंतेर्ञ्णिन्नेषु। ञिति णिति प्रत्यये ने च परे हंतेर्हस्य कुत्वं। वृत्रघ्न इत्यादि॥ एवं शार्ङ्गिन्॥ यश
स्विन्॥ अर्यमन्। पूषन्। मघवा बहुलं॥ मघवन्शब्दस्य वा तृ इत्यादेशः॥ ऋ इत्। उगिदचां सर्वनामस्था
नेऽधातोः अधातोरुगितो नलोपिनोंऽचतेश्च नुम्॥ स्यात्सर्वनामस्थाने। मघवान्। मघवंतौ। मघवंतः॥ हेरंब
१३

मघवतः। मघवद्भ्यां।३ त्वाभावे सुटि राजवत्। श्वयुवमघोनामतद्धिते॥ अन्नंतानां भामेषामतद्धिते ना
संप्रसारणं स्यात्॥ मघोनः। मघवभ्यां २। एवं श्वन्। युवन्॥ नसंप्रसारणे संप्रसारणं। यूनः॥ युवभ्यां २
पथिमथ्यृभुक्षामात्। सौ। इतोत्सर्वनामस्थाने॥ पथ्यादेः थोन्थः॥ पथिमथोस्थस्य न्थादेशः सर्वनाम
स्थाने। पंथाः। पंथानौ। भस्य टेर्लोपः। पथ्यादेः। पथः। पथिभ्यां ३। एवं मंथाः। ऋभुक्षाः। ष्णांताः षट्॥
षांतानांताश्च संख्याः षट्संज्ञा स्यात्॥ पंच २ पंचभिः॥ पंचभ्यः २॥ नोपधायाः॥ नांतस्योपधाया दीर्घो
नामि॥ पंचानां॥ पंचसु। अष्टन आ विभक्तौ॥ हलादौ वा स्यात्। अष्टाभ्य औश्। कृताकारादष्टनो जस्श
सोरौश्। अष्टौ २। अष्टाभिः। अष्टाभ्यः॥२। अष्टानां। अष्टासु। आत्वाभावे अष्टन् पंचवत्॥ ऋत्विक्द
धृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचां च। एभ्यः क्विन्। अंचेः सुप्युपपदे युजिक्रुंचोः केवलयोः। क्रुंचेर्नलोपाभा
वश्च निपात्यते। कनाकितौ॥ कृदतिङ्। अत्र धात्वधिकारे तिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञः॥ वेरपृक्तस्य

लोपः॥ युजेरसमासे॥ नुम् सर्वनामस्थाने। क्विन्प्रत्ययस्य कुः॥ क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोऽन्तादेशः पदान्ते॥
१५ संयोगान्तस्य लोपः। कुत्वेन नस्य ङः। युङ्। युञ्जौ। युञ्जः। युग्भ्यां॥ चोः कुः। चवर्गस्य कवर्गः स्यात् झलि
सुयुग् पदान्ते। सुयुक्। सुयुजौ। सुयुजः। सुयुग्भ्यां॥ ऋत्विक्। ऋत्विजौ। ऋत्विग्भ्यां॥ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयज
राजभ्राजच्छशां षः॥ झलि पदान्ते च। जश्त्वचर्त्वे। राट्। राड्। राजौ। राड्भ्यां॥ एवं विभ्राट्। देवेट्। विश्व
सृट्॥ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च॥ [redacted]पदान्ते झलि च यः संयोगस्तदाद्योः स्कोर्लोपः॥ भृट्। सस्य भृट्
श्चुत्वेन शः। झलां जश् झशि॥ इति शस्य जः। भृज्जौ। भृड्भ्यां॥ त्यदाद्यत्वं पररूपत्वं॥ तदोः सः साव
नन्त्ययोः॥ त्यदादीनां तदयोरनन्त्ययोः। स्यः। त्यौ। त्ये। सः। तौ। ते। यः। यौ। ये। एषः। एतौ। ए
ते॥ ङे प्रथमयोरम्॥ युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङेः प्रथमाद्वितीययोश्चामादेशः॥ त्वाहौ सौ॥ अनयोर्मपर्यन्तस्य हेत्व
तस्य। शेषे लोपः॥ एतयोष्टि लोपः॥ त्वं। अहं॥ युवावौ द्विवचने॥ द्वयोरुक्तावनयोर्मपर्यन्तस्य विभ १४

क्तौ॥ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायां॥ एतयोरात्वं। युवां।२। आवां।२। यूयवयोजसि॥ अनयोर्मपर्यंतस्य
प्रत्यये। वयं। त्वमावेकवचने। एकस्योक्तौ विभक्तावनयोर्नपर्यंतस्य॥ द्वितीयायां च। अनयोरात्त्वात्
त्वां। मां। २। शसोनः। आभ्यांशसोनः। आदेःपरस्य॥ संयोगांतस्य लोपः ८। युष्मान्। अस्मान्। योचि। अनयो
र्यादेशोऽनादेशेंज्ञादौ॥ त्वया। मया। युष्मदस्मदोरनादेशे॥ हि लोपः ८। तुभ्यंम ह्यं। भ्यसोभ्यम्। आभ्यां आ त
परस्य॥ युष्मभ्यं। अस्मभ्यं। एकवचनस्य च। आभ्यांङसेरत्॥ त्वत्। मत्। पंचम्या अत्॥ आभ्यांभ्यसः। यु
ष्मत्। अस्मत्। तवममोङसि। अनयोर्मपर्यंतस्य। युष्मदस्मद्भ्यांङसोंश्। तव। मम। युवयोः।२। सामं
आकं॥ आभ्यांसाम आकम्। युष्माकं। अस्माकं। त्वयिमयि। युष्मासु। अस्मासु। युष्मदस्मदोः षष्ठीच
तुर्थी द्वितीयास्थयोर्वान्नावौ। पदात्परयोरपादादौ स्थितयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वांनौस्तः। वहु
वचनस्य वस्नसौ। उक्तविधयोरनयोः षष्ठ्यादिबहुवचनांतयोर्वस्नसौस्तः। तेमया वेकवचनस्य। उक्तं वं

15 विधयोरनयोरेतौस्तः। त्वामौ द्वितीयायाः। द्वितीयैकवचनांतयोस्त्वा मा एतौ स्तः। श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्ता
ते मेपि शर्म सः। स्वामीतेमेपि स हरिः पातु वामापि नौ विभुः॥१॥ सुखंवांनौ ददात्वीशः पतिर्वामपि नौ हरिः।
सोव्याद्वोनः शिवंवोनोदद्यात्सेव्योत्रवः स नः॥२॥ एकवाक्येयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः। एकतिङ् वाक्यं
तेनेह न। ओदनं पच तव भविष्यति। सुपात्। सुपादौ। पादः। पादः पात्। पाच्छब्दांतेयदंगं भंतदवयवस्य
पाच्छब्दस्य पदादेशः। सुपदः। सुपदा सुपाद्भ्यां। अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति। हलंतानामनि
दितान्तु संगाना मुपधाया नस्य लोपः कि ङिति। नुम्। संयोगांतस्य लोपः। नस्य कुत्वेन ङः। प्राङ्॥
प्राञ्चौ। प्राञ्चः। अचः। लुप्तनकारस्यांचतेर्भस्याकारस्यलोपः। चौ। लुप्ताकारे नकारे च तौ परे पूर्व
स्याणो दीर्घः। प्राचः। प्राग्भ्यां। प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ॥ प्रतीचा प्रत्यग्भ्यां ३ उदङ्। उदञ्चौ। उद ईत्। उच्छब्दा
सरस्य लुप्तनकारान्चतेर्भस्याकारस्य ईत्। उदीचः। उदग्भ्यां ३। समः समि। सहस्य सध्रिः। तिरसस्तिरि यांतेंचतौ॥ सम्य हेस्व १५

+ कुम्भ्यां परस्य सस्य षः। हुत्वेने शर्वस्य षः। पिपठीष्षु। विद्वान्। विद्वांसौ। हे विद्वन्। वसोः सप्र + ८

ङ्। सम्यञ्चौ॥ समीचः। सम्यग्भ्यां॥ सहस्य सध्रिः। तथा॥ सध्र्यङ्। तिरसस्तिर्यलोपे। अलुप्ताकारेंच तौवप्र
स्येयांते तिरसस्तिर्यादेशः। तिर्यङ्। तिर्यञ्चौ। तिरश्चः॥ तिर्यग्भ्यां। नाञ्चेः पूजायाम्। पूजार्थस्याञ्चतेर्न
स्य लोपो नाम्न। प्राङ्। प्राञ्चौ। नलोपाभावादलोपो न। प्राञ्चः। प्राङ्भ्यां। प्राङ्क्षु। एवं पूजार्थे प्रत्यञ्
दयः। क्रुञ्चौ। क्रुङ्। क्रुङ्भ्यां॥ पयोमुक्। पयोमुचौ॥ पयोमुग्भ्यां। उगिदचां नुम्॥ सांतमहतः संयोगस्य। सांत
संयोगस्य महतश्च यो नकारस्तस्योपधाया दीर्घः संबुद्धौ सर्वनामस्थाने॥ महान्। महांतौ। महांतः॥ हे म
हन्। महद्भ्यां॥ अत्वसंतस्य चाधातोः। अत्वंतस्योपधाया दीर्घो धातुभिन्नासंतस्य चाऽसंबुद्धौ सौ॥ धीमा
न्। धीमंतौ। हे धीमन्। शसादौ महद्वत्। वोरुपधाया दीर्घ इकः॥ रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः पदांते॥
पिपठीः॥ पिपठिषौ॥ पिपठीर्भ्यां॥ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेपि। एतैः प्रत्येकं व्यवधाने। पीएर्सारणं। वस्वं
तस्य भस्य संप्रसारणं स्यात्॥ विदुषः। विद्वद्भ्यां॥ पुंसोसुङ्। सर्वनामस्थाने। पुमान्। हे पुमन्। पुमांसौ

16 पुंसः। पुंभ्यां ३। पुंसु। वेधाः। वेधसौ। हे वेधः। वेधोभ्यां। अदस औ सुलोपश्च।। अदस औ स्या सौ। लोपश्च।। अ
सौ। अदसो सेर्दादु दोमः।। अ दसोऽसांतस्य दात्परस्य उ दूतो स्तो ह्रस्य मश्च। आंतरतम्याद्ध्रस्वस्य उः। दीर्घस्य ऊ ४।।
अमू। जसः शी। गुणः। एत ई द्बहुवचने।। अदसो दा सरस्यैत इद्ध्रस्वमो वद्वर्थौ त्वौ।। अमी। अमुं। अमू। अमू
न्। मुत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः। न मु ने। ना भावे कृते व्येकृते च मुभावो ना सिद्धः। अमुना। अमूभ्यां ३। अ
मीभिः। अमुष्मै। अमीभ्यः २ अमुष्मात्। अमुष्य। अमुयोः।। अमीषां। अमुष्मिन्। अमीषु।।।। इति हलं
ताः पुल्लिंगाः।।।। नहो धः। क्विलिपदांते च। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ।। क्विवेते स्थिरी दीर्घः। उपान उपानद्
हौ। वै उपानद्भ्यां।। उपानत्सु। उष्णिक्। उष्णिहौ। उष्णिग्भ्यां ३। द्यौः। दिवौ। द्युभ्यां ३। गीः। गिरौ। गीर्भ्यां ३। एवं पूः। गी
चतसृणां। का। के। काः। शेषं सर्ववत्। यः सौ। इदमो दस्य।। इदमोमः। इयम्। मदा घते। यप।। दश्चेति मः। इमे। हेरव०
इमाः। इमां। अनया। आभ्यां ३ आभिः। अस्यै। अस्याः २। आसां। अस्यां।। आसु। स्रक्। स्रजौ। स्रग्भ्यां। २६

स्या २। स्यो सा:। एवं तद् यद् एतद्॥ वाक्। वाचे। वाग्भ्यां॥ वाग्भ्यां ३। आपः। अपः। अपोभिः। अपस्तो भादौ प्रत्यये॥ अ
द्भिः॥ अद्भ्यः॥ २॥ अपां। अप्सु। दिक्। दिशे। दिग्भ्यां ३। दृक्। दृशे। दृग्भ्यां ३ त्विट्। त्विषौ। त्विग्भ्यां। ३ रुत्वं। सजूः। सजु
षौ २। सजुर्भ्यां ३ आशीः। आशिषौ। आशीर्भ्यां ३। असौ। उत्वमत्वे। अमू। अमूः। अमुं। अमुया॥ अमूभ्यां ३। अमू
भिः। अमुष्यै। अमूभ्यः २। अमुष्याः २। अमुयोः। अमीषां॥ अमुष्यां। अमूषु॥ इति हलंतास्त्रीलिंगाः॥ स्वमोर्लु
क् दत्वे॥ स्वनडुत्॥ स्वनडुही॥ स्वनड्वांहि। पुनस्तद्वत्॥ शेषं पुंवत्॥ वाः। वारि। वारा। वार्भ्यां चत्वारि - किं। को का
धा नि। इदं। इमे इमानि। ब्रह्मसंबुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वाच्यः। हे ब्रह्म। हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्मणी॥ अहः। अह्नी। अ
हनी। अहानि। अहन्। अहन्निति सस्य रुः पदांते। अहोभ्यां। दंडि दंडिनी॥ दंडीनि। तत्। ते तानि। यत्। ये। यानि।
एतत्। एते। एतानि। दृहत्। दृहती। धान पुंसकस्य॥ अप्यस्तात् क्लीवासरस्य शतुर्वानुम् सर्वनामस्थाने॥
ददंति॥ ददति। तुदत्। आच्छीनद्योर्नुम्। आदेशात् परोयः शतुरवयवः तदंतस्य नुम् वा शीनद्योः॥ तुदंती। तु

17 दती।औतुदति।पचत्।शप्श्यनोर्नित्यं।शप्श्यनोरात्परो यः शतुरवयवस्तदंतस्य नुम् शीनद्योः।पचंती।।पचंति।।
दीव्यत्।दीव्यंती।।दीव्यंति।धनुः।धनुषी।धनूंषि।धनुर्भ्यां।३ एवं चक्षुर्हविरादयः।पयः।पयसी।।पयांसि।पयो
भ्यां।।३ अदः।अमू।।अमूनि।शेषं पुंवत्।इति हलंतानि क्लीबानि।। ।।स्वरादिनिपातमव्ययं।स्वर्।अंतर्।इत्या
दि।।एवं नूनं।शश्वत्।इत्यादि।आकृतिगणावेतौ।अव्ययादाप्सुपः।अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक्।।त
त्र शालायां।।अथ।।सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु।वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययं।।१।। ।।इ
त्यव्ययानि।। ।।लट्।लिट्।लुट्।लृट्।लेट्।लोट्।लङ्।लिङ्।लुङ्।लृङ्।एषु पंचमो लकारश्छंदोमात्रगोचरः।
के लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः।लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च।वर्तमा
ने लट्।।वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात्।अटावितौ।उच्चारणसामर्थ्याल्लस्य नेत्त्वं।भूसत्तायां।कर्तृविवक्षा हेख०
यां भू ल इति स्थिते।तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ्।एतेऽष्टादश लादेशाः स्युः। ७
सू॰ त्रि १ स्म १

लः परस्मैपदं॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाःस्युः। तङानावात्मनेपदं। तङ् प्रत्याहारः शानच्कानचौ चैतत्संज्ञाःस्युः
एवं संज्ञापवादः॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदं। अनुदात्तेत उपदेशे योऽङित इदंताच्च धातोर्लस्थाने आत्मनेप
दं स्यात्। स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले॥ स्वरितेतो ञितश्च धातोरात्मनेपदं स्यात्। कर्तृगामिनि क्रिया र्ट
फले। शेषात्कर्तरि परस्मैपदं॥ आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्तरि परस्मैपदं स्यात्। तिङः स्त्रीणि त्रीणिप्रथ त्रीणि
ममध्यमोत्तमाः। तिङः उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाःस्युः। तान्येकवचनद्विवचनबहुवचना
न्येकशः। लब्धप्रथमादिसंज्ञानि तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रत्येकमेकवचनादिसंज्ञानिस्युः। युष्मद्युपपदे समानाधि
करणे स्थानिन्यपि मध्यमः। तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मद्यप्रयुज्यमाने प्रयुज्यमाने च मध्यमः। अस्मद्युत्त
मः। तथाभूते। शेषे प्रथमः। भूसत्तायां। तिङ्शित्सार्वधातुकं। तिङः शितश्च धात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाःस्युः
कर्तरि शप्। कर्त्रर्थे सार्वधातुके धातोः शप्। सार्वधातुकार्धधातुकयोः। अनयोः परयोरिगन्ताङ्गस्य गुणः

।तिङ्शब्दस्य। तिङः स्थानि निमित्तका देलनाम

१८ अवादेशः। भवति। भवतः। झोंतः। प्रत्ययावयवस्य झस्यांतादेशः॥ अतो गुणे॥ भवंति। भवसि। भवथः। भवथ। अ
तो दीर्घो यञि॥ अतोंगस्य दीर्घो यञादौ सार्वधातुके॥ भवामि। भवावः। भवामः। स भवति॥ तौ भवतः। ते भवं
ति। त्वं भवसि। युवां भवथः। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः। परोक्षे लिट्। भूतानद्यत
नपरोक्षार्थवृत्तेर्धातोर्लिट् स्यात्। लस्य तिबादयः॥ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः। लिटस्तिबा
दीनां णलादयः स्युः। भू अ इति स्थिते॥ भुवो वुग्लुङ्लिटोः। अचि। लिटि धातोरनभ्यासस्य। लिटि परेऽन
स्य भ्यासँ धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्त आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य। भूव् भूव् अ इति स्थिते॥
पूर्वोभ्यासः। अत्रये द्वेतयोः। हलादिः शेषः। अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते अन्ये हलो लुप्यंते॥ ह्रस्वः
स्या अभ्यासँच। भवतेरः। भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्याल्लिटि। अभ्यासे चर्च॥ अभ्यासे झलां चरस्यु हेरव
र्जशश्च। झशां जशः खयां चरः। इति विवेकः। बभूव। बभूवतुः। बभूवुः॥ लिट्॥ लिडादेशस्तिङार्द्ध १८

१बभूव।बभूव।

धातुकाः॥ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः॥ बभूविथ॥ बभूवथुः॥ [redacted] बभूविव। बभूविम। अनद्यतने लुट्॥ भ
विष्यत्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट्। स्यतासी लृलुटोः॥ धातोरेतौ स्तो लृलुटोः परतः शबाद्यपवादः॥ लृट्। लिलुङ्
लटोर्ग्रहणं॥ आर्द्धधातुकं शेषः॥ तिङ्शिद्भ्योऽन्यो धातोरिति विहितप्रत्ययएतत्संज्ञः॥ इट्। लुटः प्रथम
स्य डारौरसः॥ टेः॥ भस्य लोपो डिति॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि। भविता। तासस्त्योर्लोपः॥ सादौ प्रत्यये॥ रि
च॥ रादौ प्रत्यये। तथा। भवितारौ। भवितारः। भवितासि। ~~भवितासि~~। भवितास्थः। भवितास्थ। भवितास्मि॥
भवितास्वः। भवितास्मः। लृट् शेषे च। भविष्यदर्थाद्धातोर्लृट् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च। स्यः
इट्। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यन्ति। भविष्यसि॥ भविष्यथः। भविष्यथ। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्या
मः। लोट् च॥ विध्याद्यर्थेषु धातोर्लोट्। आशिषि लिङ्लोटौ। एरुः॥ लोटः। भवतु। तुह्योस्तातङाशिष्यन्य
तरस्यां॥ आशिषि तुह्योस्तातङ्वा। परत्वात्सर्वादेशः॥ भवतात्। लोटो लङ्वत्॥ लोटस्तामादयः सलोपश्च॥

तां तस्यस्य मिपाँत नाम:॥ ङितश्च नुर्णाता मा द्वपसु:॥ भवतां। भवंतु। सेर्ह्यपिच्च॥ लोट: सेर्हि: सोपिच्च। अतोहे:। ल
19 क्। भव॥ भवतात्। भवतं। भवत। मेर्नि:। लोट:। आडुत्तमस्य पिच्च। लोडुत्तमस्याट् सो पिच्च। हिन्योरुत्वं ना। इ
तोच्चारण सामर्थ्यात्। भवानि। नित्यं ङित:। सकारांतस्य ङिदुत्तमस्य लोप:। भवाव। भवाम। अनद्यतने
लङ्। अनद्यतन भूतार्थवृत्ते र्धातोर्लङ्। लङ्। लङ्। लङ् श्वङुदात्त:। एधंगास्याट्॥ इतश्च। ङितो लस्य प
रस्मैपद मिकारांतं यत्तस्य लोप:। अभवत्। अभवतां॥ अभवन्। अभव:। अभवतं। अभवत। अभ
वं। अभवाव॥ अभवाम। विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ्। एष्वर्थेषु धातोर्लिङ्। यासु
ट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। लिङ: परस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च। लिङ: सलोपोनंत्यस्य। सार्वधातुक
लिङो नंत्यस्य सस्य लोप: इति प्राप्ते। अतोयेय:। अत: परस्य सार्वधातुकावयवस्य यस्य इय्। गुण: लोपो हेरं च०
व्योर्वलि। भवेत्। भवेतां। झेर्जुस्। लिङ:। भवेयु:। भवे:। भवेतं। भवेत। भवेयं। भवेव। भवेम। लिङाशिषि॥ १९

यासुड्‌पस्य

(न्याशिषि लिङ्‌. स्निउ आर्धधातुकसंज्ञः। क्षोटौ। एकः। लोट। भवतु। तुह्योस्तातङ्‌ सिष्यन्यतरस्यां।। आशिषि तुह्यो)
(स्तानङ्‌ ह्या।। परत्वात्सर्वादेशः। भवतात्‌। लो टो ल्लुङ्‌ ल्‌। लोट स्तामादयः सल्लोपश्च। तस्यस्थ नि यांतां तं ताम्‌ः। द्धि)
(तश्चतु एंनितामादयः सुः। भवतां। भवंतु। से र्ह्य पिच्च। लोटः से र्हि सोपिच्च। अतो र्हेः। लुकू। भवतात्‌। भवतं।।)
(भवत्‌।। मिनिः। लोटः आडुत्तमस्य पिच्च। लोडुत्तमस्यात्सपिच्च। हिन्योरुत्वंन।। इत्वा च्चारणसामर्थ्यात्‌। भवानि।)
(निस डिनः। मकारांतस्य ङि डुत्तमस्य लोपः। भवाव। भवाम। अनद्यतने लङ्‌। अनद्यतन् न भूतार्थवृत्तेर्धा)
(तो र्लङ्‌। लुङ्‌ लङ्‌ लृङ्‌ स्वडुदात्तः। घ्यैए घ्यैग स्याड्‌। इतश्च। ङितो लस्य परस्मैपदस्य निकारांतं य तस्य लोपः।)
(अभवत्‌। अभवतां। अभवन्‌।। अभवः। अभवतं। अभवत। अभवं। अभवाव।। अभवाम। विधिनिमंत्र)
(णामंत्रणाधीष्ट संप्रश्न प्रार्थनेषु लिङ्‌। एष्ववर्थेषु धातोर्लिङ्‌। यासुट्‌ परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च। लिङः प)
(रस्मैपदानां यासुडागमो ङिच्च।। लिंङः सलोपोऽनंत्यस्य। सार्वधातुक लिङोऽनंत्यस्य सस्य लोपः।। इति प्राप्ते।।)

(अतोयेयः। अतःपरस्यसार्वधातुकावयवस्ययास्येस्यइय्। गुणः॥ लोपोव्योर्वलि॥ भवेत्। भवेतां। -र्जुस्॥ झि)
२ ङः। भवेयुः। भवेः। भवेतं। भवेत। भवेयं। भवेव। भवेम॥ लिङाशिषि॥ आशिषि लिङः तिङार्द्धधातुकसंज्ञः॥ कि
दाशिषि। आशिषि लिङोयासुट् कित्। सलोपः। क्ङितिच। गित्कित्ङिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धीनस्तः।
तृ भूयात्। भूयास्तां। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तं। भूयास्त॥ भूयासं। भूयास्व। भूयास्म। लुङ्। भूतार्थेधातोः। लि लु
ङ्॥ शबाद्यपवादः। च्लेः सिच्॥ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु। लुक्॥ भूसुवोस्तिङि। भूसूएत
योसार्वधातुकेतिङि गुणोन॥ अभूत्। अभूतां। अभूवन्। अभूः॥ अभूतं। अभूत। अभूवं। अभूव। अभू
म॥ लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ। हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तंतत्रभविष्यत्यर्थेधातोर्लृङ्। क्रियाया अति
पत्तौगम्यमानायां॥ अभविष्यत्। अभविष्यतां अभविष्यन्। ~~अभविष्यम्~~ अभविष्यः। अभविष्यतं॥
अभविष्यत। अभविष्यं॥ अभविष्याव। अभविष्याम। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदासुभिक्षमभविष्यत्॥ हरेव

आत।

इत्यादि ज्ञेयं॥ अत सातत्यगमने। अतति। अत आदेः। अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः। आत॥ आततुः। आतुः।
आतिथ॥ आतथुः॥ आत। आतिव। आतिम। अतिता। अतिष्यति। अततु। आडजादीनां॥ अजादेरंगस्याट् लुङ्
लङ् लृङ्क्षु॥ आतत्। अतेत्। अत्यात्। अत्यास्तां। लुङि सिचि इडागमे कृते। अस्तिसिचोऽपृक्ते॥ विद्यमा
नात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईट्॥ इट ईटि॥ सलोपः॥ सिचःलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः। आतीत्। आ
तिष्टां॥ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च। सिचोभ्यस्ताद्विदेश्च परस्य ङित्संबंधिनो झेर्जुस्। आतिषुः। आतीः। आतिष्टं। आतिष्ट।
आतिषं। आतिष्व। आतिष्म। आतिष्यत्॥ गद व्यक्तायां वाचि। गदति॥ कुहोश्चुः॥ अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गा
देशः॥ अत उपधायाः॥ वृद्धिर्ञिति णिति प्रत्यये। जगाद। जगदतुः। जगदुः। जगदिथ। जगदथुः। जगद॥ णलु
त्तमो वा। णित्स्यात्। जगाद। जगद। जगदिव। जगदिम। गदिता॥ गदिष्यति। गदतु। अगदत्। गदेत्। गद्या
त्॥ अतो हलादेर्लघोः॥ हलादेर्लघोरतो वृद्धिर्वेडादौ परस्मैपदे सिचि। अगादीत्। अगदीत्। अगदिष्यत्॥

सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्यषो ध्या चारक्विप् णिच् यङ्गौ तथा। यगाय ईयङ् णिङ् चेति द्वादशामी
सनादयः

दंतं५ कारस्य५

गुपूरक्षणे। गुपू धूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः। स्वार्थे। सनाद्यंता धातवः। सदेनो यः कमेर्णिङ्। ताः प्रत्यया अं-
२। ते येषां ते धातुसंज्ञाः। धातुत्वाल्लडादयः। ह्रस्वं लघु। संयोगे गुरु॥ संयोगे परे ह्रस्वं गुरु। दीर्घं च गुरु। पुगंत
लघूपधस्य च॥ पुगंतस्य लघूपधस्य चांगस्येको गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः॥ गोपायति। आयादय
आर्धधातुके वा॥ आर्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः। कासनेकाच आम्वक्तव्यो लिटि॥ का- व
स आम् विधानात्मस्य नेत्वं॥ अतो लोपः। आर्धधातुकोपदेशे परे तस्याः लोप आर्धधातुके। आमः।
आमः परस्य लुक्। कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि। अमिता ल्लिट् परः कृभ्वस्त्य योनुप्रयुज्यंते॥ ते वांद्विलादि॥
उरत्॥ अभ्यासस्य स्तोऽत् प्रत्यये॥ वृद्धिः। गोपायांचकार॥ द्वित्वात्परत्वा घालित्रि ग्रापे यु॥ द्विर्वच
ने चि॥ द्वित्वनिमित्ते चि अच आदेशो न द्वित्वे कर्तव्ये॥ गोपायांचकतुः। एकाच उपदेशेनुदात्तात्॥ उप- हेस्व
देशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः आर्धधातुकस्येण्न। ऊदृदंतैर्यौतिरुक्ष्णुशीस्नुणुक्षु। श्विडीङ्श्रिभिः। व २१

वेलादेः गोपायांचकुः। १२ ऊ

मिध२ दृ

चं
डु· वगम्यां विनैकाचोऽजंतेषु निहताःस्मृताः॥२॥ कांतेषु शक्लेकः॥ चांतेषु पचमुचरिचिवचरिचू सिचः षट्॥ छां

तेषु प्रच्छेकः॥ जांतेषु सज्जनिजिर् भज भंज् भुंज् भ्रस्ज् मस्जयज् युज् रुज् रंज् विजिर् स्वंज् संज् सृजः पंच

६ दृश॥ दांतेषु अद् क्षुद् खिद् छिद् तुद् नुद् पद्य विद् विंद् विद्‌ष्ट्वा स्विद् स्कंद् हद्‌ःषोडश॥१६॥ नांतेषु मन्य ह

तुप नौ द्वे॥ पांतेषु आप् क्षिप् छुप् तप् तिप् तृप्य दृप्य लिप् लुप् वप् शप् स्वप् सृप् त्रयोदश॥१३॥ मांतेषु यम्

लभ रभ्‌ स्त्रयः॥३॥ मांतेषु गम् यम् नम् रमश्चत्वारः॥४॥ शांतेषु क्रुश् दंश् दिश् दृश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश्

स्पृशो दश॥१०॥ षांतेषु कृष् त्विष् तुष् द्विष् दुष् पुष् पिष् विष् शुष् श्लिष्या एकादश॥११॥ सांतेषु घस्वस

हो ती द्वो॥२॥ हांतेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रुह् लिह् वहो॥८॥ धांतेषु क्रुध् क्षुध् बुध्य बंध युध् रुध् राध्

व्यध् शुध् साध् सिध्या एकादश॥११॥ अनुदात्ता हलंतेषु धातवस्त्र्यधिकं शतं॥ ॥गोपायांचकर्थ॥गो

पायांचक्रथुः॥गोपायांचक्र॥गोपायांचकार॥गोपायांचकर॥गोपायांचकृव॥गोपायांचकृम॥गोपा

२२ यांबभूव।।गोपायामास।जुगोप।।।असंयोगाल्लिट् कित्।।असंयोगात्परोऽपित् लिट् कित्स्यात्।।जुगुपतुः।।
जुगुपुः।।स्वरति सूति सूयति धूञूदितो वा।।स्वरत्यादेरूदितश्च परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा।।जुगोपिथ।
जुगोप्थ।।गोपायिता।।गोपिता।।गोप्ता।।गोपायिष्यति।।गोपिष्यति।।गोप्स्यति।गोपायतु।।अगोपायत्।
गोपायेत्।गोपाय्यात्।।गुप्यात्।अगोपायीत्।वदव्रजहलन्तस्याचः।एषामचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु।।
इति प्राप्ते।नेटि।इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न।अगोपीत्।अगौप्सीत्।।झलो झलि।।झलः परस्य सस्य लो
पो झलि।।अगौप्ताम्।अगौप्सुः।अगौप्सीः।अगौप्तं।अगौप्त।।अगौप्सं।अगौप्स्व।।अगोपायिष्यत्।अ अगौप्स्म।
गोपिष्यत्।।अगोप्स्यत्।।क्षि क्षये।।क्षयति।चिक्षाय।चिक्षियतुः।।चिक्षियुः।एकाच इति निषेधे प्राप्ते।।कृ
सृभृवृस्तुद्रुस्रुश्रुवो लिटि।।क्रादिभ्य एव लिट इडेव अन्यस्मादनिटोऽपि स्यात्।।अचस्तास्वत्थल्यनिटो नि हेस्व
त्यं।।उपदेशेऽजन्तो यो धातुस्तासौ नित्यानिट् ततस्थल इण्न।उपदेशेऽत्वतः।उपदेशेऽकारवतस्तासौ २२

निसा निद्रः परस्मय स इएन। स्मो भारद्वाजस्या। ना सौ निसा निद्र स इता देवथ लै नेद्र भारद्वाजस्य मते। ते
नान्यस्य स्या देव॥ चिक्षपिया॥ चिक्षेया चिक्षिपथुः। चिक्षिप। चिक्षिपिव। क्षिग क्षिम॥ क्षेप्य ति क्षिय
तु। अक्षपत्। क्षयेत्। अहूहा र्व धातु कपो दीर्घः। अजंताग स्यु दी र्घोपा हो प्रत्यये नलु हू सार्व धातुक
यो॥ क्षीयात्। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु। इगंता गस्य वृद्धिः। सिचि परस्मैपदेषु। अक्षेषीत्। अक्षेप्यत्।
तप संतापे। तपति। ततापा अलएक हलमध्येनादेशादेर्लिटि॥ लिटि निमित्ता देशादिकं न भवति यद्
६ गं तवयव स्या संयुक्त हलमध्यस्थस्या त एत्वम भ्यास लोपश्च किलि लिटि। तेपतुः। तेपुः थलि च सेटि॥
इट्युक्ति थलि च आगु कस्यात्। तेपिथा। तेपथुः। तेपा ततताप। ततप। तेपिम। तप्ता। तप्स्यति। तपतु॥ तेपिव
अतपत्। तपेत्। तप्यात्। अताप्सीत्। अताप्त॥ अतप्स्यत्। इति परस्मैपदं॥ एध वृद्धौ॥ टित आत्मनेप
दानां टेरे। लिलोलस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं। एधते। सार्वधातुकमपित्। ङित् हल्। आ नो ङित्। अत ४

कार एधेते

२३ परस्य ङितामां नस्य इत्युँ। एधंते। थासः से। टितो लस्य। एधसे। एधेथे। एधध्वे। एधे। एधावहे। एधामहे। इजा

देश्च गुरुमतो ऽनृछः। इजादिर्यो धातुर्गुरुमान् ऋछ वर्जितस्तत आम् लिटि। आम् प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयोग

ल स्य। आम्प्रत्ययवत्कृञो ऽनुप्रयुज्यमानात्कृञो ऽप्यात्मनेपदं। लिट्स्थानेऽक्रियोरे एशिरेच्। एधांचक्रे। एधांचक्राते।

धो ऐ चक्रिरे। एधांचकृषे। एधांचक्राथे।। इणः षीध्वं लुङ् लिटां धो ढात्।। इणोंता द्गा सरेषां षीध्वं लुङ् लिटां

दे धस्य ढः। एधांचकृढ्वे। एधांचकृवहे।। एधांचकृमहे। एधांबभूव। एधामास। एधिता। एधितारौ। एधितारः।

एधितासे। एधितासाथे। धिच। धादौ प्रत्यये सलोपः। एधिताध्वे। ह एति। तासस्त्योः सस्य। एधिताहे। एधिता

एधितास्महे स्वहे।। एधिष्यते। एधिष्येते। एधिष्यंते। एधिष्यसे। एधिष्येथे। एधिष्यध्वे। एधिष्ये। एधिष्यावहे। एधिष्या

ट महे। आमेतः। लोट एत आम्। एधतां। एधेतां। एधंतां।। सवाभ्यां वामौ।। सवाभ्यां परस्य लोट एतः।। एध

स्व। एधेथां। एधध्वं। एतऐ। एधै। एधावहै।। एधामहै। लिङः सीयुट्। सलोपः। एधेत। एधेयातां। हेरंब

लो ऽतुत्तमस्य। ए धै। ए धावहै॥ ए धामहै। आटश्च। ऐधत। ऐधेतां। ऐधंत। ऐधथाः। ऐधेथां। ऐधध्वं। ऐधे। ऐ
धावहि। ऐधामहि। लिङः सीयुट्। सलोपः। एधेत। एधेयातां। झस्य रन्। लिङः। एधेरन्। एधेथाः। एधेयाथां।
एधेध्वं। इटोत्। लिङादेशस्य। एधेय। एधेवहि। एधेय। एधेवहि। एधेमहि। सुट् तिथोः। लिङः स्तथोः सुट्। एधि
षीष्ट। एधिषीयास्तां। एधिषीरन्। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थां। [redacted]ः॥
[redacted]। एधिषीध्वं। एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। ऐधिष्ट। ऐधिषातां। आत्मनेपदेष्व
नतः। अनातस्य। आत्मनेपदेषु झस्य अत्। ऐधिषत। ऐधिष्ठाः। ऐधिषाथां। ऐधिढ्वं। ऐधिषि। ऐधि
ष्वहि। ऐधिष्महि। ऐधिष्यत। ऐधिष्येतां। ऐधिष्यंत। ऐधिष्यथाः। ऐधिष्येथां। ऐधिष्यध्वं। ऐधिष्ये। ऐधिष्याव
हि। ऐधिष्यामहि। ऐधिष्यामहि। डुपचष् पाके। आदिर्ञिटुडवः। धातोराद्या एते इतः। पचति। पचते। पपाच। पेच
तुः॥ पेचुः। पेचिथ। पपक्थ। पेचो। पक्तासि। पक्तासे॥ पक्ष्यति। अपक्षत। अदन्भस्यणो। अदिप्रभृतिभ्यः शपः॥

अ

२५ लुक्। अत्ति। अत्तः॥ अदंति। अत्सि अत्थः। अत्थ। अद्मि। अद्वः। अद्मः॥ लिट्यन्यतरस्यां। अदो घस्लृ [illegible]। जघास। ग
अत मघ्नजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि। एषामुपधालोपोऽजादौ। ङ्किति नतु ङि। घस्य चर्त्वं। शासिवसिघसीनां च। इ
तु ण्कुभ्यामेषां सस्य षः। जक्षुः। जघसिथ। आद॥ आदतुः। आदुः। इडत्त्यर्तिव्ययतीनां॥ अदः एभ्यो स्थलो वेम्
नित्यमिट्। आदिथ॥ अत्ता। अत्स्यति। अत्तु। अत्तात्। अत्तां। अदंतु। हुझल्भ्यो हेर्धिः। अद्धि। अत्तात्। अ
त्तं। अत्त। अदानि। अदाव। अदाम। अदः सर्वेषां। अदोऽपृक्तस्य सार्वधातुकस्य अट्। आदत्। आत्तां। आद
न्। आदः। आत्तं। आत्त। आदं। आद्व। आद्म। अद्यात्। अद्यातां। अद्युः। अद्यात्। अद्यास्तां। लुङ्स
ष नोर्घस्लृ। अदः। पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु। श्यन्विकरण पुषादेर्द्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ् पर
स्मैपदेषु॥ अघसत्। आत्स्यत्। शीङ् स्वप्ने। शीङः सार्वधातुके गुणः। शेते। शयाते। शीङो रुट्। शीङो झादेश हेरध
स्यातो रुट्। शेरते। शेषे। शयाथे। शेध्वे। शये। शेवहे। शेमहे। शिश्ये। शिश्याते। शिश्यिरे। शयिष्यते। शेता। श मि २०
शेता

यातां। शेरतां। अशेत। अशयातां। अशेरत्। शयीत। शयीयातां। शयीरन्। शयिषीष्ट। अशयिष्ट। अशयि
ष्यत। दुह प्रपूरणे। झषस्तथोर्धोऽधः। झषः परयोस्तथोर्धो न तु दधातेः। दोग्धि। दुग्धः। दुहन्ति। धोक्षि। दुग्धे। दु
हाते। दुहते। धुक्षे। दुहाथे। धुग्ध्वे। दुहे। दुह्वहे। दुह्महे। दुदोह। दुदुहे। दोग्धा। धोक्ष्यति। धोक्ष्यते। दोग्धु। दुग्धात्।
दुग्धां। दुहन्तु। दुग्धि। दुग्धात्। दुग्धं। दुग्ध। दोहानि। दुग्धां। दुहातां। दुहतां। धुक्ष्व। दुहाथां। धुग्ध्वं। दोहै। दोहा
वहै। दोहामहै। अधोक्। अदुग्धां। अदुहन्। अदोहं। अदुग्ध। अदुहातां। अदुहत। अदुग्धं। दुह्यात्। लि
ङ्सिचावात्मनेपदेषु। इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङ्सिचौ आत्मनेपरपदे लिङ्सिचौ कितौ स्तः। धुक्षीष्ट। शल
इगुपधादनिटः क्सः। इगुपधो यः शलन्तस्तस्मादनिटश्च्लेः क्सादेशः। अधुक्षत। लुग्वा दुहदिहलिहगुहामा
त्मनेपदे दन्त्ये। एषां क्सस्य लुग्वा दन्त्ये तङि। अधुक्षत। अदुग्ध। क्सस्यचि। अजादौ तङि क्सस्य लोपः। अ
धुक्षातां। अधुक्षन्त। अधुक्षथाः। अदुग्धाः। अधुक्षाथां। अधुक्षध्वं। अधुग्ध्वं। अधुक्षि। अधु

25 क्षावहि। अधुक्षहि॥ अधुक्षामहि। अधोक्ष्यत। अधोक्षत। (हु दानादनयोः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः शपः। श्लौ।)
(धातोर्द्वे स्तः जुहोति। जुहुतः। उभे अभ्यस्तं। षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते। अभ्यस्तसंज्ञे स्तः॥)
(अदभ्यस्तात्। झस्य अत्। हुश्नुवोः सार्वधातुके। जुह्वोने चाको संयोगपूर्वो यो वर्णः तस्य यण्। असार्वधातुके। जु
(ह्वति। भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च। एभ्यो लिटि आम्वा स्यात् आमि श्लाविव कार्यं च। जुहवाञ्चकार। जुहाव। होता। होष्य
(ति। जुहोतु। जुहुतात्। जुहुतां। जुह्वतु। जुहुधि। जुहवानि। अजुहोत्। अजुहुतां। गस्य गुणो जुसि॥)
(अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। अहोष्यत्॥ (ञिभी भये। विजि। गी पापवहार घुतिस्तुतिनो दमदहस
(प्नकान्तिगतिषु॥ दिवादिभ्यः श्यन्। शपोपवादः॥ हलि च। रेफवान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः। दीव्यति। दि
(देव। देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अदीव्यत्॥ दीव्येत्। दीव्यात्। अदेवीत्। अदेविष्यत्। एवं षिवु तन्तुसन्ताने।
(षुञ् अभिषवे॥ स्वादिभ्यः श्नुः। शपोपवादः॥ सुनोति। सुनुतः। सुन्वन्ति। सुनोषि। सुनुथः॥ सुनुथ। सुनोमि॥) हेरंब २५

त्वेग

(मि। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारलोपाय्याम्वो परस्य ४ सुनुवः। सुनुमः। सुन्वमः। सु)
(नुते।। सुन्वाते। सुन्वहे। सुषाव। सुषुवे। सोहता। सोष्य। क्लि। वन्तस्य लोपः। अधुक्षातां। अधुक्षात्। अधुथाः।)
(अदुग्धाः अधुक्षाथां। अधुक्षध्वं। अधुग्ध्वं। अधुक्षि। अधुक्षावहि। अदुह्वहि। अधुक्षामहि। अधोक्षत) हु
दानादनयोः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः। शपः। जुहोति। जुहुतः। उभे अभ्यस्तं। श्लौ द्वित्वं। रणोये द्वे विहिते उभेस ते
मुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः। अदभ्यस्तात्। जुह्वति। हुश्नुवोः सार्वधातुके।। हुश्नुवोरनेकाचोऽसंयोगपूर्वोवर्णस्य र
यण् स्यात्सार्वधातुके। जुह्वति। भीह्रीभृहुवांश्लुवच्च। एभ्यो लिटि आम्वास्यात् आमिश्लाविव कार्यं च। जुहवांचका
र।। जुहाव। होता। होष्यति। जुहोतु। जुहुतात्। जुहुतां। जुहुधि। जुहवानि। अजुहोत्। अजुहुतां। जुसि च।
इगन्तांगलांजस्यगुणो जुसि। अजुहवुः। जुहुयात्। हूयात्। अहौषीत्। अहोष्यत्। ञिभी भये। जि
भीषायां बहार घुनिस्तृति मो हमस्वप्नकां तिग। तिगु। दिवा। दिभ्यः श्यन्। शपोपवादः। हलि च। रेफवांतस्यधा

२६ रेफवांतस्य धातोरुपधाया इको दीर्घः। दीव्यति। द्विदेवा देविता। देविष्यति। दीव्यतु। अदीव्यत्। दीव्यात्। अदे
वीत्। अदेविष्यत्। एवं षिवु तंतुसंताने। षुञ् अभिषवे। स्वादिभ्यः श्नुः। श्नपोपवादः। सुनोति। सुनुतः॥
सुन्वंति। सुनोषि। सुनुथः। सुनुथ। सुनोमि। लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः। असंयोगपूर्वस्य प्रत्ययोकारस्य
लोपो वा म्वोः परयोः। सुनुवः। सुन्वः। सुनुमः। सुन्मः। सुनुते। सुन्वाते। सुन्वते। सुन्वहे। सुनुमहे। सुषाव। सु
षुवे। सोता। सोष्यति। सोष्यते। सुनोतु। सुनुतात्। सुनुतां। सुन्वंतु। उतश्च प्रत्ययात् संयोगपूर्वात्। असंयो
गपूर्वात् प्रत्ययोतो हेर्लुक्। सुनु। सुनुतात्। सुनुतं। सुनुत। सुनवानि। सुनवाव॥ सुनवाम। सुनुतां। सुन्वा
तां। सुनुष्व। सुन्वाथां। सुनुध्वं। सुनवै। सुनवावहै। सुनवामहै। सुञो नोत्। असुनुतां। असुन्वत्। असुनोः
असुनुतः। असुनुत। असुनुवं। असुन्व। असुनुव। असुनुव। असुन्म। असुनुम। असुनुत॥ असुन्वातां।
असुन्वत। असुनुथाः। असुन्वाथां। असुनुध्वं। असुन्वि। असुनुवहि। असुनुमहि। सुनुयात्। सुनुयातां। हेरंव २६

उत्सपद्दांनाल्। अपदांताउत्तिपरमेकादेशः॥ सुनुयुः। सुनुयाः। सुनुयातं सुनुयात। सुनुयां। सुनुयाव। सु
न्वीत। सुन्वीयातां सुन्वीरन्। सूयात्। सुषीष्ट। सुषीयास्तां सुषीरन्। सुसु धञ्भ्यः परस्मैपदेषु॥ सिच
इट्। असावीत्। असोष्ट। असोष्यत्। असोष्यत। तुदव्यथने। तुदादिभ्यः शः। शपोपवादः। तुदति।
तुदते। तुतोद। तुतोदिथ। तुतुदे॥ तोत्ता तोत्स्यति। तोत्स्यते। तुदतु। तुदतां। अतुदत्। अतुदत। तु
देत्। तुदेत तुद्यात्। तुत्सीष्ट। अतौत्सीत्। अतुत्त। अतोत्स्यत्। अतोत्स्यत। रुधिरआवरणे इदितः
त्तावाच्य॥ रुधादिभ्यः श्नम्। शपोपवादः। रुणद्धि। श्नसोरल्लोपः। अस्यास्तेश्चातोलोपः सार्वधातुके
क्ङिति। रुन्धः। रुन्धंति। रुणत्सि। रुन्धः। रुन्द्ध। रुणध्मि। रुंध्वः। रुन्ध्मः। रुन्ध। रुंधाते। रुं[illegible]धते। रुंत्से। रु
न्धाथे। रुंध्वे। रुंधे। रुंध्वहे। रुन्ध्महे॥ रुरोध रुरुधे रोद्धा। रोत्स्यति। रोत्स्यते। रुणद्धु। रुंधात्। रुन्धां। रुन्धंतु।
रुंधि। रुणधानि रुणधाव। रुंधां। रुंधातां। रुंधतां। रुंत्स्व। रुणधै। रु[illegible]णधावहे। अरुणत्। अ

अरुत्सि

27 रुंधां अरुंधन् ॥ दृश्च । धातोर्हस्यपदांतस्य सिपिरुर्वा । अरुणत् । अरुणः । अरुंधे । अरुंध । अरुंध्वं । अरुंधे ।
अरुंधातां । अरुंधत । रुंध्यात् । रुंधीत । रुध्यात् । सप्तमी इरइत् वा ॥ धातो श्चूरद्भु । अरुधत् । अरौत्सीत् । अ
रुद्धां ॥ अरोत्स्यत् । अरोत्स्यत । एवं भिदिर् छिदिर् विदारणे ॥ क्षुदिर् द्वैधीकरणे । युजिर् योगे ॥ ननु विस्तारे तना
दि । कृञ्यउः । शपोपवादः ॥ तनोति । तनुतः । तन्वन्ति । तेने । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु । तनुतां । अत
नोत् । अतनुत । तनुयात् । तन्वीत । तनिषीष्ट । अतनीत् अतानीत् । तनादिभ्यस्तथासोः । तनादेः सिचो वा लु
कृ तथासोः ॥ अतत ॥ अतनिष्ट । अतनिष्ट ॥ अतथाः ॥ अतनिष्ठाः । अतनिष्यत् । अतनिष्यत । डुकृञ् करु
करणे । करोति । अतउत्सार्वधातुके । उप्रत्ययांतस्य ओतउत्सार्वधातुके क्ङिति । कुरुतः । नभकुर्छुरां । भस्य
कुर्छुरोरुपधाया न दीर्घः । कुर्वंति । नित्यं करोतेः । करोतेः प्रत्ययोकारस्य लोपो म्वोः । कुर्वः । कुर्मः । कुरुते । च
कार । चकर्थ । चकृव । चकृम । कर्त्ता । ऋद्धनोः स्ये । ऋतो हंतेश्च स्य स्येट् । करिष्यति । करिष्यते । करोतु । कुरुतां हेरंव 27

अकरोत्। अकुरुतां। येच। ऋ॰ उलोपोयादौप्रत्यये॥ कुर्यात्। कुर्वीत॥ लिङः शयल्लिङ्क्षु। शेयक्रियाद्यावाद्यथा
लुके लिङः। स्तो रिङ्। क्रियात्। उश्च। सवर्णात्संयोगऋलादौ लिङ्यात्मनेपदपर सिचे सेतौ कितौस्तः। कृषीष्ट।
अकार्षीत्। ऋस्वाद्गगात्। सिचो लोपो झलि। अकृत। अकरिष्यत्। अकरिष्यत॥ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे। आ
भ्यां करोतेः सुट्। संस्करोति। डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये॥ क्र्यादिभ्यः श्ना॥ शपोऽपवादः। क्रीणाति। ई हल्यघोः। श्नाभ्यस्तयो
रातः ई सार्वधातुके क्ङिति तिङ्लि॥ क्रीणीतः। श्नाभ्यस्तयोरातः। लोपः क्ङिति। क्रीणंति। क्रीणासि। क्रीणीथः। क्रीणी
थ॥ क्रीणामि। क्रीणीवः। क्रीणीते। क्रीणाते। क्रीणते। क्रीणीषे। क्रीणाथे। क्रीणीध्वे। क्रीणे। क्रीणीवहे। चिक्राय।
चिक्रियतुः। चिक्रियुः। चिक्रेथ। चिक्रयिथ। चिक्रिये। क्रेता। क्रेष्यति। क्रेष्यते। क्रीणातु। क्रीणीतात्। क्रीणीतां। क्रीणं ता
तु॥ क्रीणीतां। क्रीणातां। क्रीणतां॥ क्रीणीयात्। क्रीणीत। क्रीयात्। क्रेषीष्ट। अक्रैषीत्। अक्रेष्ट। अक्रेष्यत्। अक्रेष्य
त॥ चुर स्तेये॥ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच्। स्वार्थे॥ स्वार्थे।

१५

चोरयति॥ णिचश्च॥ णिजंतादात्मनेपदं कर्त्तृगामिनि क्रियाफले॥ चोरयते। चोरयामास। चोरयिता। चोरयतु। चो
रयतां। अचोरयत्। चोर्यात्। चोरयिषीष्ट। णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि चङ्। श्रिश्वङ् कर्त्रर्थे लुङि। चोरइ अत् इति स्थिते
॥ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः। चङ् परे णौ यदंगं तस्योपधाया ह्रस्वः। चङि। अनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः
प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य। सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे॥ चङ् परे णौ यदंगं तस्य योऽभ्यासो लघुप
रस्तस्य सनीव कार्यं स्यात्। णावग्लोपे सति। दीर्घो लघोः। लघोरभ्यासस्य दीर्घः। सन्वद्भावविषये। अचूरत॥ तु
अचूचुरत॥ अचोरयिष्यत्। इति दशगणी॥१०॥ स्वतंत्रः कर्त्ता। क्रियायां स्वातंत्र्येण विवक्षितोऽर्थः। तत्प्रयोज
को हेतुश्च। कर्त्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्त्तृसंज्ञश्च। हेतुमति च। प्रयोजकव्यापारे प्रेरणादौ वाच्ये धातोर्णिच्॥ भवं
तं प्रेरयति भावयति। ओः पुयण्ज्यपरे। सनि परे यदंगं तदवयवाभ्यासउतः इत्स्यात् पवर्गयणजकारेष्ववर्णप
रेषु परतः। अबीभवत्। धातोः कर्मणः समानकर्त्तृकादिच्छायां वा। इषिकर्मणो धातोरिषिणैककर्त्तृकात्स हेरंव

स्या२

२८

न्वेच्छायां। पठ व्यक्तायां वाचि। इट्। सन्यङोः सनंतस्य यङंतस्य च प्रथमस्यैकाचो द्वे स्तोजा। देस्तु द्वितीयस्य॥
सन्यतः। अभ्यासस्यातइत्सनि॥ पठितुमिच्छतीति पिपठिषति॥ कर्मणः किं। गमनेने गच्छति। समानकर्तृ
ह काल्किं॥ शिष्यः पठितीच्छति गुरुः। धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ्। पोतः पुन्ये मशार्थे च। घोसे॥
गुणो यङ्लुकोः॥ अभ्यासस्य। पुनःपुनरतिशयेन वा भवतीति बोभूयते। सुप आत्मनः क्यच्। इषिकर्मण
मे एषितुरां संबंधिनः सुबंतादिच्छायां क्यच्॥ सुपोधातुप्रातिपदिकयोः। एतयोरवयवस्य सुपो लुक्। क्य
पुत्र चिच। अवर्णस्य ई। आत्मनः मिच्छति पुत्रीयति॥ कंड्वादिभ्यो यक्। एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात्। कंडुञ् गा
त्र विघर्षणे॥ कंडूयति। कंडूयते। इत्यादि। कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे। क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्त्तर्यात्मनेपदं॥ व्यति
लुनीते। अन्यस्य योग्यं लवनं करोतीत्यर्थः॥ भावकर्मणोः। लस्यात्मनेपदं। सार्वधातुके यक्। धातोर्यक्
भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके। भावः क्रिया। सा च भावार्थकलकारेणानूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां समाना धि

२१

कर्त्रेपाभावात्प्रथमपुरुषः॥ तिङ्वाच्यक्रियाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादि किंत्वेकवचनमेवौ

त त्सर्गिकं॥ त्वया मया अन्यैश्च भूयते॥ बभूवे॥ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च॥ उपदेशे योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाकार्यं वा स्यात्स्यादिषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः॥ स्यादीनामिडागमश्च॥ चिण्वद्भावपक्षेऽयमिट्। चिण्वद्भावाद्वृद्धिः॥ भाविता भविता॥ भाविष्यते। भूयात्। अभूयत। भूयत॥ भाविषीष्ट। भविषीष्ट॥ चिण्भावकर्मणोः॥ च्लेश्चिण् स्याद्भावकर्मवाचिनि ते परे॥ अभावि। अभाविष्यत॥ अभविष्यत॥ अकर्मकोऽप्युपसर्गवशात्सकर्मकः॥ अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च। अनुभूयेते।

को ते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये॥ अन्वभावि। अन्वभाविषाताम्॥ ॥ इति तिङन्तः॥ ॥ धातोः॥ आतृतीयाध्यायान्तं ये प्रत्ययास्ते धातोः स्युः॥ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्। अस्मिन्धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययो उत्सर्गस्य वाधकः वा स्यात् स्त्र्यधिकारोक्तं विना॥ कृत्याः॥ ण्वुल्तृचौ विस्पष्टतः प्राक् कृत्यसंज्ञाः स्युः॥ कर्तरि कृत्॥ इति प्राप्ते॥ त हेरेव २९

प्राङ् ण्वुलः॥

योरेव कृत्य क्त खलर्थाः एते भावकर्मणो रेव स्युः। तव्य तव्यानीयरः। धातोरेते स्युः। एधितव्यं। एधनीयं त्वया॥ भा
वे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीवत्वं च॥ क्विप् चयनो। चितव्यः अश्वः नी पोवा धर्मस्त्वया॥ अचो यत्। चेयं। ई घतिम्ना
नः। गुणः। देयं। एति स्तुशास्वृदृजुषः क्यप्। ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्। इत्यः। स्तुत्यः। शासु अनुशिष्टौ शास
इदङ् हलोः। शास। उपधाया इः स्यादङि हलादौ क्ङिति॥ शिष्यः। वृत्यः। आदृत्यः। जुष्यः। ऋहलोर्ण्यत्। स
वर्णान्ताद्धलन्ताच्च ण्यत्। चजोः कु घिण्यतोः। चजोः कुत्वं स्याद्घिति ण्यति च॥ निष्ठायामनिट् इति वाच्यं। ते
नेह न। मार्ज्यं मजेर्वृद्धिः। मजेरिको वृद्धिः धातुप्रत्यये। मार्ग्यः। भोज्यं भक्ष्ये। भोग्यमन्यत्॥ ण्वुल्तृचौ॥
तु धातोरेतौ स्तः। कर्त्तरि कृदिति कर्त्तरि। युवोरनाकौ। एतयोरना अकयोरेतौ स्तः। कारकः। कर्त्ता। नंदिग्रहि
पचादिभ्यो ल्युणिन्यचः। नंद्यादेर्ल्युः ग्रहादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात्। नंदयतीति नंदनः। जनार्दनः। लवणः॥
ग्राही। स्थायी॥ मंत्री। पचः। आतृलिगणेयः। मूलविभुजादिभ्यः कः। मूलानि विभुजति मूलविभुजो र

२ कुंभं करोतीति कुंभकारः ॥

थः ॥ महीध्रः ॥ कुध्रः ॥ तच्चोपपदं सप्तमीस्थं ॥ सप्तम्यंते पदे कर्मण्यणी सा द्योवाच्यत्वेन स्थितं कुंभादि तद्वा
३० च्यं पदमुपपदसंज्ञं ॥ कर्मण्यण् ॥ कर्मण्युपपदे धातोरण् ॥ धातोरीदृशं पते ॥ पर्णी धत्ते ॥ क्तक्तवतू निष्ठा ॥ नि
ष्ठा ॥ भूतार्थवृत्तेर्धातोः ॥ स्नातं मया ॥ स्नातस्त्वया विष्णुः ॥ विश्वं कृतवान् ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्
करोतीति कारुः ॥ आतो युक् कृति ण्क्तोः ॥ वायुः ॥ पायुः ॥ जायुरौषधं ॥ मायुः पित्तं ॥ स्वादुः ॥ साधुः ॥ आ
शु शीघ्रं ॥ उणादयो बहुलं ॥ एते वर्तमाने संज्ञायां स्युः ॥ संज्ञासु धात्वनुरूपा तिप्रत्ययास्ततः परं ॥ कार्याद्वि
द्यादनुबंधमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ भावा सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये धातोर्घञ् ॥ पाकः ॥ एरच् ॥ चयः ॥ स्
होरप् ॥ करः ॥ यवः ॥ लवः ॥ स्त्रियां क्तिन् ॥ स्त्रीलिंगे भावादौ क्तिः दत्तघञोपवादः ॥ कृतिः ॥ स्तुतिः ॥ समानकर्तृक
क योः पूर्वकाले ॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोर्भावे क्त्वा ॥ भुक्त्वा व्रजति ॥ द्विलमतं हेरंब
त्रं ॥ स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति ॥ समासेनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ अव्ययपूर्वपदे नञ्समासे क्त्वो ल्य ३०

॥ अन्येभ्योपि दृश्यंते ॥ मनिन् क्वनिप् वनिप् विच् एते प्रत्ययाः ॥ ८

वादेशाः लुक्। प्रहृत्स। आभीक्ष्ण्ये णमुल्च। पौनः पुन्ये घोतेल्का विषयेणमुल्क्काच ॥ नित्यवीप्सयोः। आभी
क्ष्ण्ये वीप्सायांच द्योत्ये पदस्य द्वित्वंस्यात्॥ आभिक्ष्ण्यं तिङं तेष्व व्यय संज्ञक कृदंतेषुच॥ स्मारं स्मारंनमति शि
वं। स्मृत्वा। स्मृत्वावृ॥ ॥ इतिकृदंतः॥ ॥ प्रातिपदिकार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा। नियतोपस्थितिकः
प्रातिपदिकार्थः प्रतिपदिकार्थमात्रे लिंगमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रेच प्रथमा॥ उच्चैः। नीचैः। कृष्णः। श्रीः।
ज्ञानं। लिंगमात्रे। तटः तटी तटं। द्रोणोव्रीहिः। वचनं संख्या एकः। द्वौ बहवः। संबोधनेच। प्रथमा हेराम। कर्तु
य रीप्सिततमं कर्म॥ कर्त्तुः क्रिया याप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं। कर्मणि द्वितीया। अनुक्ते। हरिं भजति। अभिहिते
तुकर्मादौ प्रथमा। हरिः सेव्यते। लक्ष्म्या सेवितः। साधकतमंकरणं। क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणंस्या
त्॥ कर्तृकरणयोस्तृतीया। अनुक्ते। रामेण बाणेन हतो वाली॥ कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानं। दानस्य
कर्मणायमभिप्रैतिससंप्रदानसंज्ञः चतुर्थीसंप्रदाने। अनुक्ते॥ विप्राय गां ददाति। ध्रुवमपायेपादानं। अ

३। पायो विश्लेषस्तस्मिन्नुसा ध्रुवेवधिभूतमपादानं। अपादाने। अपादाने पंचमी। ग्रामादायाति। धावतोश्वात्पतति।
षष्ठी शेषे॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनाम
पि संबंधमात्रविवक्षायां षष्ठ्येव। सतां गतं। सर्पिषो जानीते। मातुः स्मरति। एधोदकस्योपस्कुरुते। भजे शंभो
श्चरणयोः। फलानां तृप्तः। कर्तृकर्मणोः कृति॥ कृद्योगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात्। कृष्णस्य कृतिः। जगतः कर्त्ता
कृष्णः। आधारोधिकरणं। कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियायाः। सप्तम्यधिकरणे च॥ चात् दूरांतिकेभ्यः॥ औ र्थे
पश्लेषिको वैषयिको अभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा॥ कटे आस्ते॥ स्थाल्यां पचति। मोक्षे इच्छास्ति। सर्वस्मि प
न्नात्मास्ति। वनस्य दूरे अंतिके वा॥ इति सुबर्थाः॥ समासः पंचधा॥ स च विशेषसंज्ञाविनिर्मुक्तः केवलस
मासः प्रथमः। प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावो द्वितीयः। प्रायेणोत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष हेरंब
स्तृतीयः। तत्पुरुषभेदः कर्मधारयः। कर्मधारयभेदो द्विगुः। प्रायेणान्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः चतुर्थः॥ ३१

न्याये ऽोभयपदार्थप्रधानो द्वंद्वः पंचमः। समर्थः पदविधिः। पदसंबंधी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः। प्राक्कडारा
त्समासः। कडाराः कर्मधारय इत्यतः। प्राक्समास इत्यधिक्रियते॥ सह सुपा॥ सुप् सुपा सह वा समस्यते॥ समा
सत्वात्तिपदि कृत्ते सुब्लुक्। पूर्वं भूतो भूतपूर्वः। भूतपूर्वे चरडिति निर्देशात्पूर्वनिपातः। इवेन समा
सो विभक्त्यलोपश्च॥ वागर्थौ इव वागर्थाविव॥ ॥इति केवलः॥ ॥अव्ययीभावः। अधिकाऽप्राक्तत्पुरुषात्। रोयं ४
अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृ ग।
श्यसंपत्तिसाकल्यांतवचनेषु। विभक्त्यर्थादिषु वर्तमानमव्ययं सुबंतेन सह नित्यं समस्यते। अविग्रहो नित्यस
मासः। अस्वपदविग्रहो वा। विभक्तौ। हरि ङि अधि इति स्थिते। प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनं॥
समासशास्त्रे प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनं स्यात्। इत्यधेः प्राक्प्रयोगः॥ अव्ययीभावश्च॥ अव्ययं स्यात्।
सुब्लुक्। हरौ इत्यधिहरि॥ नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपंचम्याः॥ अदंतादव्ययीभावात्सुपो न लुक्। त

३२ स्यपंचमी विना अमादेशः स्यात्। कृष्णस्य समीपमुपकृष्णं॥ तृतीयासप्तम्योर्बहुलं॥ अदंतादव्ययीभावात्॥
उपकृष्णं॥ उपकृष्णेन॥ उपकृष्णे॥ मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं॥ यवमानां व्यृद्धिर्दुर्यवनं। एकविभक्ति चापूर्वनिपाते॥ विग्रहे यन्नियतविभक्ति कं तदुपसर्जनं न तु तस्य पूर्वनिपातः॥ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य॥ उपसर्जनं यो गोशब्दः स्त्रीप्रत्ययांतं च तदंतस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः॥ मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं॥ हिमस्यात्ययो
स्त्रीप्र
निहिमं। निद्रा संप्रति न युज्यते अतिनिद्रं॥ हरिशब्दस्य प्रकाशः। इति हरि॥ विष्णोः पश्चादनुविष्णु॥ योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिसादृश्यानि यथार्थाः॥ रूपस्य योग्यमनुरूपं। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थं॥ शक्ति
म्य
मनतिक्रम्य यथाशक्ति। अव्ययीभावे चाकाले॥ सहस्य सः। हरेः सादृश्यं सहरि॥ काले तु सहपूर्वाह्णं। ज्ये
ष्ठस्यानुपूर्व्येणेत्यनुज्येष्ठं॥ चक्रेण युगपत्सचक्रं॥ सदृशः सख्या ससखि॥ क्षत्राणां संपत्तिः। सक्षत्रं। तृणम स
प्यपरित्यज्य सतृणमत्ति॥ अग्निग्रंथपर्यंतमधीते साग्नि। तद्धिताः॥ आपंचमसमाप्तेरधिकारः। अव्य हेरंब
य
३२

यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः। टः समासांतः शरदः समीपमुपशरदं ॥ प्रतिविपाशं ॥ अनश्चेत्यन्नंतादव्ययीभावाट्टच्।
नस्तद्धिते ॥ नांतस्य भस्य टेर्लोपस्तद्धिते ॥ उपराजं। अध्यात्मं ॥॥ इत्यव्ययीभावः ॥ तत्पुरुषः ॥ अधिकारः प्रा
क्कडारात्रीहेः। द्विगुश्च। तत्पुरुषः। द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयांतं श्रितादि
कृतिकैः सुबंतैः सह वा समस्यते ॥ कृष्णं श्रितः। कृष्णश्रितः ॥ तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तृतीयांतं
तृतीयार्थकृतं गुणेनार्थेन च सह प्राग्वत् ॥ शंकुलया खंडः। धान्येनार्थो धान्यार्थः। कर्तृकरणे कृता व
न हुलं ॥ कर्तरि करणे च तृतीयांतं कृदंतेन बहुलं प्राग्वत्। हरिणा त्रातः। नखभिन्नः ॥ चतुर्थी तदर्थार्थबलिहित
सुखरक्षितैः। चतुर्थ्यंतार्थाय यत्तद्वाचिना अर्थादिभिश्च चतुर्थ्यंतं प्राग्वत्। पा। रूपा। पक्ष। सर्पप दारु ॥ तदर्थे
कृति न प्रकृतिविकारभावे एव तेनेह न। रंधनाय स्थाली ॥ अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वाच्यं। द्वि
जायायं द्विजार्थः सूपः। द्विजार्था यवागूः ॥ द्विजार्थं पयः। भूतबलिः। गोहितं। गोसुखं। गोरक्षितं ॥ पंचमी भ

६ ईकारे तद्धिते च परे मस्ये वर्णा वर्ण्य योर्लोपः ॥ ६

येन। चोराद्भयं। चोरभयं। षष्ठी। सुबंतेन प्राग्वत्। यज्ञपुरुषः। राजपुरुषः॥ सप्तमी शौंडैः। सप्तम्यंतं शौंडादिभिः।
३३ प्राग्वत्। अक्षेषु शौंडो अक्षशौंडः। द्वितीयात्तलीयेत्यादियोगविभागादन्यत्रापि द्वितीयादिविभक्तीनां प्र
योगवशात्समासो ज्ञेयः। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारेच। तद्धितार्थविषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये
दिक्संख्ये च प्राग्वत्॥ पूर्वस्यां शालायां भवः पूर्वशाल इति समासे जाते। सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः
दिक्पूर्वपदाद्संज्ञायां ञः। अस्माद्भवाद्यर्थे ञो संज्ञायां॥ तद्धितेष्वचामादेः। ञि णिति च तद्धिते अ
चामादेरचो वृद्धिः। यस्येति च। पौर्वशालः। पंचगावो धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ॥ द्वंद्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे
रु नित्यसमासवचनं॥ गोरतद्धितलुकि॥ गोंतात्सुपाद्व्यापा समासांतेन तद्धितलुकि। पंचगवधनः। तत्पु
रुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः। संख्यापूर्वो द्विगुः। तद्धितार्थे समाहारे द्विगुरेकवचनं॥ द्विगवर्थे स
माहारे एकवत्स्यात्॥ स नपुंसके॥ समाहारे द्विगुर्द्वंद्वश्च नपुंसकं। समाहारे द्विगुद्वंद्वश्च नपुंसकौ। पंचा सारस्व० ३३

नांगवो समाहारः पंचगवं ॥ विशेषणं विशेष्येण वहुलं । भेदकं भेद्येन समानाधिकरणेन वहुलं प्राग्वत् ॥ नी
लमुत्पलं नीलोत्पलं ॥ वहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यः । कृष्णसर्पः । क्वचिन्न । रामो जामदग्न्यः । उपमानानि सामान्य
न वचनैः ॥ घन इव श्यामः घनश्यामः ॥ पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे । अवयविना सह पूर्वाद
यः समस्यते । एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी ॥ षष्ठीसमासस्यापवादः ॥ पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरका
यः । एकाधिकरणे किं ॥ पूर्वश्छात्राणां ॥ अर्द्धं नपुंसकं ॥ समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीवे स प्राग्वत् ॥
अर्द्धं पिप्पल्या अर्द्धपिप्पली । शाकपार्थिवादीनामुत्तरपदलोपश्च ॥ शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । दे
उ वब्राह्मणः ॥ नञ् । सुपा प्राग्वत् । नलोपो नञः । नञो नस्य लोपः उत्तरपदे । अब्राह्मणः ॥ तस्मान्नुडचि । लुप्तन
कारान्नञ उत्तरपदस्याजादेर्नुट् । अनश्वः । कुगतिप्रादयः । एते समर्थेन नित्यं समस्यन्ते ॥ कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः ॥
ऊर्यादिच्विडाचश्च । ऊर्यादयः च्व्यन्ताः डाजन्ताश्च क्रियायोगे गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृ

34 त॥ सुपुरुषः॥ उपपदमतिङ्। उपपदं समर्थेन नित्यं समस्यते अतिङन्तश्च समासः। कुंभं करोतीति कुंभकारः॥ अ
तिङ् किं॥ मा भवान् भूत्॥ माङि लुङि ति सप्तमीनिर्देशान्माङुपपदं। अहः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः। एभ्यो
रात्रेरच् स्याच्चात्संख्याव्ययादेः॥ रात्राह्नाहाः पुंसि॥ एतदन्तौ द्वंद्वतत्पुरुषौ पुंस्येव॥ अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः। सर्वरात्रः।
पूर्वरात्रः। संख्यातरात्रः। संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबं॥ द्विरात्रं॥ अतिरात्रः। राजाहःसखिभ्यष्टच्। एतदन्तात्तत्पुरुषाट्टच्। ता
परमराजः॥ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः॥ महाराजः॥ प्रकार जातीयर्। महाप्रकारो महाजातीयः॥ वचने
द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः॥ आत्स्यात्। द्व्यधिका दश द्वादश॥ अष्टाविंशतिः। परवल्लिंगं द्वंद्वत
त्पुरुषयोः। कुक्कुटमयूर्याविमे॥ मयूरीकुक्कुटाविमौ॥ अर्द्ध। पिप्पली॥ सामान्ये नपुंसकं॥ मृदु पचति॥
प्रातः कमनीयं॥ ॥इति तत्पुरुषः॥ ॥ अनेकमन्यपदार्थे॥ अनेकं प्रथमान्तमन्यपदस्यार्थे वर्त्तमानं वा समस्यते स हेरंब
मस्यते स बहुव्रीहिः॥ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ॥ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात्॥ हलदन्तात्स ३४

यं

सप्तम्यां संज्ञायां॥ हलंतादहंतात्सप्तम्या अलुक्॥ कंठेकालः॥ अत एव ज्ञापका व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः॥
प्राप्तमुदकं प्राप्तोदको ग्रामः॥ ऊढरथोनड्वान्॥ उपहृतपशू रुद्रः॥ उद्धृतौदना स्थाली॥ पीतांबरो हरिः॥
वीरपुरुषो ग्रामः॥ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ उक्तपुंस्का
दनूङ् भावो यत्र तथाभूतस्त्रीत्वस्य वाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात्समानाधिकरणे न तु पूरणीप्रि
यादौ च॥ चित्रगुः॥ रूपवद्भार्यः॥ अप्रियादिषु किं॥ कल्याणीप्रियः॥ बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वांगात्षच्॥
प: स्वांगवाचिसक्थ्यक्ष्यंतात् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययस्स्यात्॥ आदिरित्॥ दीर्घसक्थः॥ बिम्बाउीबा॥ कमलाक्षी॥ उरः ग
प्रभृतिभ्यः कप्॥ व्यूढोरस्कः॥ प्रियसर्पिष्कः॥ शेषाद्विभाषा॥ अनुक्तसमासांताद्बहुव्रीहेः कप् वा॥ महायशस्कः
महायशाः॥ इति बहुव्रीहिः॥ चार्थे द्वंद्वः॥ अनेकं सुबन्तं चार्थे वर्तमानं वा समस्यते स द्वंद्वः॥ समुच्चयान्वा
चयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः॥ तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्वेति परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः

35

समुच्चयः॥ भिक्षामटगांचानयेति॥ अन्यतरस्यानुषंगिकत्वेन्वाचयः॥ अनयोरसामर्थ्यात्समासोन। धवखदिरौ छिंधीतिमी। लितानामन्वयइतरेतरयोगः। संहतिप्रधानसमाहारः॥ राजदंतादिषुपरं॥ एषु ह्स्वप्रयोगार्हं परं स्यात्॥ दंतानांराजाराजदंतः॥ द्वंद्वे घि॥ पूर्वस्यात्॥ हरिहरौ॥ अजाद्यदंतं॥ ईशकृष्णौ॥ द्वंद्वश्चप्राणितूर्यसेनांगानां। एषां द्वंद्व एकवत्॥ पाणिपादं। मार्दंगीकपाणविकं॥ रथिकाश्वारोहं॥ द्वंद्वाच्चुदषहांतात्समाहारे। चवर्गांताद्दषहांतात्स्याद्द्वंद्वात्स्यात्समाहारे॥ वाक्त्वचं॥ त्वक्स्रजं। शमीदृषदं॥ वाक्त्विषं॥ छत्रोपानहं। समाहारे किं॥ प्रावृट्शरदौ॥ इति द्वंद्वः॥ स्वक्पूरब्धूःमानक्षे। स्पगाधंतस्यसमांतः स्यस्य अप्रत्ययोसौ एकवचः। अक्षेया धूस्तदंतस्य न। अर्द्धर्चः। विष्णुपुरं॥ विमलापं। सरथं॥ राजधुरा॥ अक्षेतु॥ अक्षधूः। दृढधूरक्षः। सखिपथः। रम्यपथो देशः॥ नपूजनात्॥ पूजनार्थात्परे भ्यः समासांतस्युः। सुराजा॥ अतिराजा॥ स्वतिभ्यामेव। परमराजः। बहोर्दरा द्वैनियथोपदिष्टं। तत्रसाधूनिशि पथा

ता नेह

हेरंब

२५

प्राग्दीव्यतोण्

ष्टेः। भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरमित्यादि॥ अथ तद्धि
ताः॥ समर्थानां प्रथमाद्वा॥ इदमधिक्रियते प्राग्दिश इति यावत्। तेन दीव्यति संसतः प्राक् अण् अपत्ये॥ दि
त्यादित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः॥ प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु। दितेरपत्यं दैत्यः॥ अदितेरादित्यस्य वा आदित्यः॥
प्राजापत्यः॥ उत्सादिभ्योऽञ्॥ औत्सः॥ बाह्विष्टिलोपोऽञ्च॥ बाहवः। ईक् क्ति। किति च। अचामादेरचो
वृद्धिः। बाहविः। गोरजादिप्रसंगे यत्॥ गोरपत्यादि गव्यं॥ तस्यापत्यं॥ षष्ठ्यंतात्कृतसंधेः समर्थादपत्ये येउ
क्ता वक्ष्यमाणाः प्रत्ययाः स्युः। ओर्गुणः। उपगोः तस्य भस्य गुणः स्यात् तद्धिते॥ उपगोरपत्यमौपगवः॥ दैसः॥ अ स
पत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रं॥ अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात्। एको गोत्रे॥ गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात्। य
उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः॥ गर्गादिभ्यो यञ्। गोत्रापत्ये। गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः॥ वात्स्यः॥ यञञोश्च॥
गोत्रे प्रत्ययांतत्वात् बहुत्वे यञञोर्लुक् तत्कृते न तु स्त्रियाम्। गर्गाः। वत्साः। जीवति तु वंश्ये युवा॥ वं
मप्रां तं

36 ज्येष्ठे पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् ॥ गोत्राद्यून्यस्त्रियां ॥ यून्यपत्ये गोत्रप्रत्ययां
तादेव प्रत्ययः स्यात् स्त्रियां तु युवसंज्ञा ॥ यञिञोश्च ॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात् फक् ॥ आयनेयीनीयियः फढख
छघां प्रत्ययादीनां प्रत्ययादेः फस्य आयन् । ढस्य एय् खस्य ईन् छस्य ईय् घस्य इय् स्युः ॥ गार्ग्यस्य युवापत्यं ॥ गा
र्ग्यायणः ॥ वात्स्यायनः ॥ दाक्षायणः ॥ अत इञ् ॥ अपत्ये दाक्षिः ॥ बाह्वादिभ्यश्च ॥ बाहविः ॥ औडुलोमिः ॥
औडुलोमी ॥ लोम्नो पत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः ॥ बाह्वादीञोऽपवादः ॥ उडुलोमाः ॥ शिवादिभ्योऽण् ॥ अपत्ये ॥
शिवस्यापत्यं शैवः ॥ स्त्रीभ्यो ढक् ॥ स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः ॥ वैनतेयः ॥ तदधीते तद्वेद ॥ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ
तु ताभ्यामैच् ॥ पदान्ताभ्यां यवाभ्यां परस्य न वृद्धिः ॥ किंतु ताभ्यां पूर्वौ क्रमादैचावागमौ स्तः ॥ व्याकरणमधीते
वेत्ति वा वैयाकरणः ॥ तेन रक्तं रागात् ॥ कषायेण रक्तं काषायं ॥ सास्य देवता ॥ इन्द्रो देवतास्येति ऐन्द्रं हविः ॥ पाशु
पतं ॥ संस्कृतं भक्षाः ॥ भ्राष्ट्रेषु संस्कृता भक्षा भ्राष्ट्राः ॥ तत्र भवः ॥ स्रुघ्ने भवः स्रौघ्नः ॥ वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृ हेरंव
३६

द्वंद्वं ॥ यस्य समुदायस्याचामध्ये आदिरच् स्ति वृद्धसंज्ञा स्यात् ॥ वृद्धाच्छः ॥ शालायां भवः ॥ शालीयः ॥ दिगादि
भ्यो यत् ॥ दिश्यावर्ग्यपश्यं शरीरावयवाच्च ॥ दन्त्यं ॥ कण्ठ्यं ॥ अध्यात्मादेष्ठञिष्यते ॥ ठस्येकः ॥ प्रत्ययादेः ॥ अध्यात्मनि
भवं ॥ आध्यात्मिकं ॥ अनुशतिकादीनां च ॥ उभयपदवृद्धिः ॥ ञिन्निणि नित्किति च ॥ आधिदैविकं ॥ आ
धिभौतिकं ॥ ऐहलौकिकं ॥ पारलौकिकं ॥ गोपयसोर्यत् ॥ गोर्विकारोवयवो वा गव्यं ॥ पयस्यं ॥ तत्र साधुः ॥
न्यः सामसु साधुः सामन्यः ॥ अर्घ्यं ॥ कर्मण्यः ॥ शरण्यः ॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधी
ते ॥ तस्य भावस्त्वतलौ ॥ प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः ॥ गोर्भावो गोत्वं गोता ॥ त्वान्तं क्लीबं तलन्तं स्त्रियां ॥
प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ॥ ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं ॥ ऊरुदघ्नं ऊरुमात्रं ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति
मतुप् ॥ गावोस्यास्मिन्वा सन्ति गोमान् ॥ अज्ञाते कस्यात् ॥ कस्यायमश्वोऽश्वकः ॥ कुत्सिते ॥ कुत्सितोऽश्वो
ऽश्वकः ॥ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ उच्चकैः ॥ नीचकैः ॥ सर्वके ॥ प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ अण् स्वार्थे ॥ प्रज्ञ

त॰ तं॰

37 एवं प्राज्ञः। दैवतः। बांधवः॥ इति तद्धिताः। उगितश्च॥ उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् ङीप् स्त्रियां। गोमती। टिड्ढाण
ञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः ख्युनां॥ अनुपसर्जनं यत् टित् दिदन्तं पदं तदन्तो ङीप्।
कुरुचरी॥ नदट्। नदी देवट्॥ नदी देवट्। देवी। सौपर्णेयी। ऐन्द्री। तस्येदमित्यण्। औत्सी॥
ऊरुद्वयसी॥ ऊरुदघ्नी॥ ऊरुमात्री॥ पुंयोगादाख्यायां। या पुमाख्या पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीप्॥
गोपस्य स्त्री गोपी॥ सूर्याद्देवतायां चाप्॥ सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या॥ देवतायां किं। सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ते तिय
वा लोपः॥ सूरी॥ कुंती॥ ऊङुतः। उदन्ताद्योपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ्। प्रातिपदिकग्रहणे लि
श गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् इति विशिष्टात्प्रातिपदिकत्वात्स्वाद्युत्पत्तिः॥ कुरूः। श्वशुरस्योकाराकारलोप
श्च॥ चाङ्ङ्। श्वश्रूः। यूनस्तिः॥ स्त्रियां॥ युवतिः॥ ॥इति स्त्रीप्रत्ययाः॥ ॥कृता वरदभट्टश्रीदुर्गाल
नयसूनुना वेदवैप्रवेशाय सारसिद्धांतकौमुदी॥॥ इति श्रीचविटिके टिवरदराजभट्टविरचिता॥ हैरंब॰

39

38

इति सिद्धांतकौमुदीसमाप्तिमगमत्॥ ॥ सर्वशास्त्रप्रवेशास्त्रप्रवेशाय सार्द्धसप्तशती कृता॥ ॥ ॥ ॥

हेरंब
३८

१५७

१३.

